

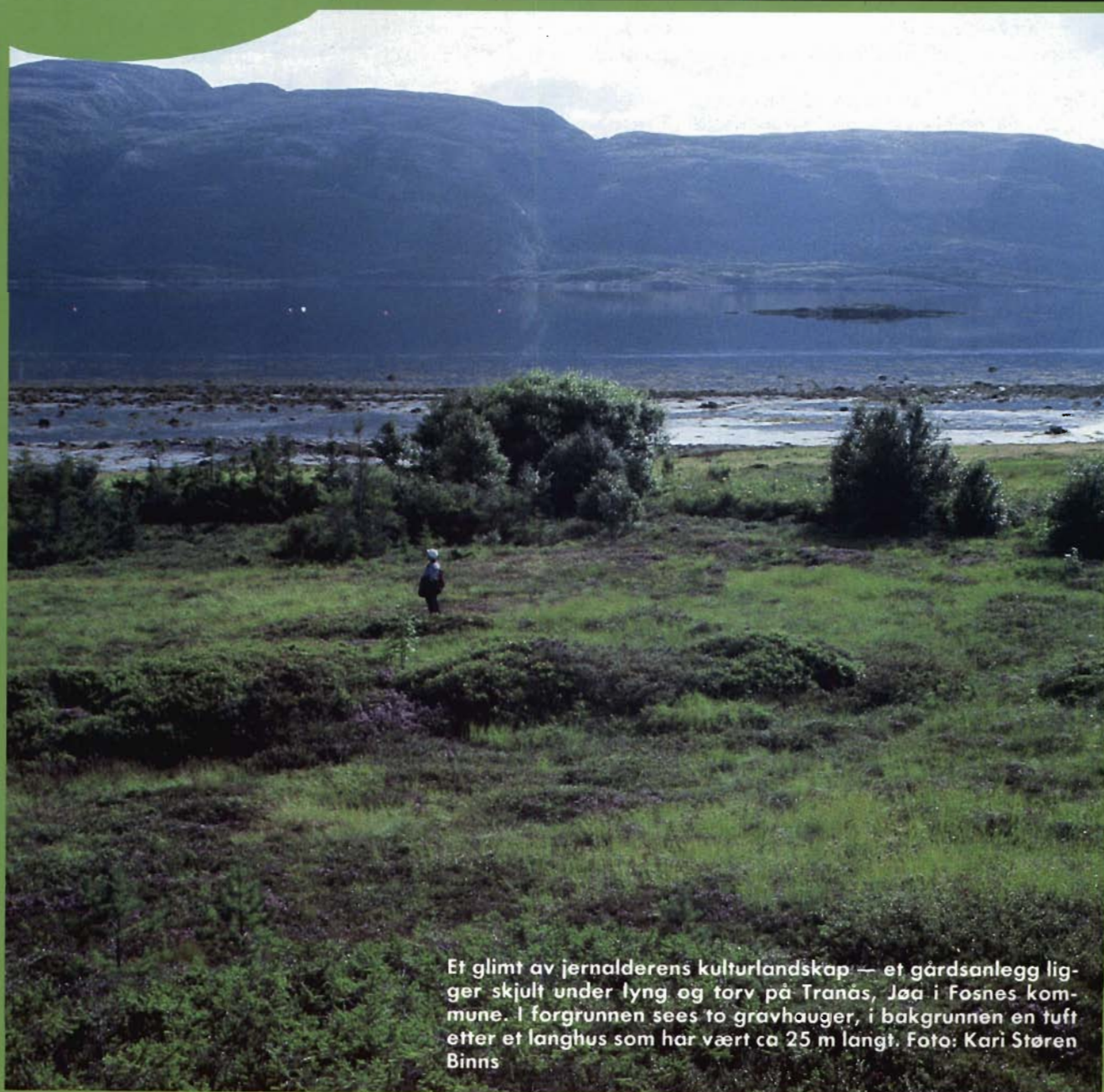
SPØR

-fortidsnytt
fra midt-norge

Nr. 2 1989

4. Årgang

8. Hefte

Et glimt av jernalderens kulturlandskap — et gårdsanlegg ligger skjult under lyng og torv på Tranås, Jæa i Fosnes kommune. I forgrunnen sees to gravhauger, i bakgrunnen en tuft etter et langhus som har vært ca 25 m langt. Foto: Kari Støren Binns

«GAMLE KULTURLANDSKAP»

redaktøren

Kjære leser!

Enhver tid skaper sitt karakteristiske landskap. Det teknologiske nivå og måten mennesket har utnyttet omgivelsene på har satt sitt preg på terrenget, om trent som fingeravtrykk. De fleste spor er i større eller mindre grad visket bort og til dels dekket over av nyere aktiviteter. Kun tilfeldige fragmenter henger igjen her og der. Noen perioder og noen kulturformer har satt tydeligere spor etter seg enn andre. Det er et broget og uoversiktlig puslespill. Bitene ligger som brokker av scenebilder som er blitt utspilt før vi trådte inn på arenaen.

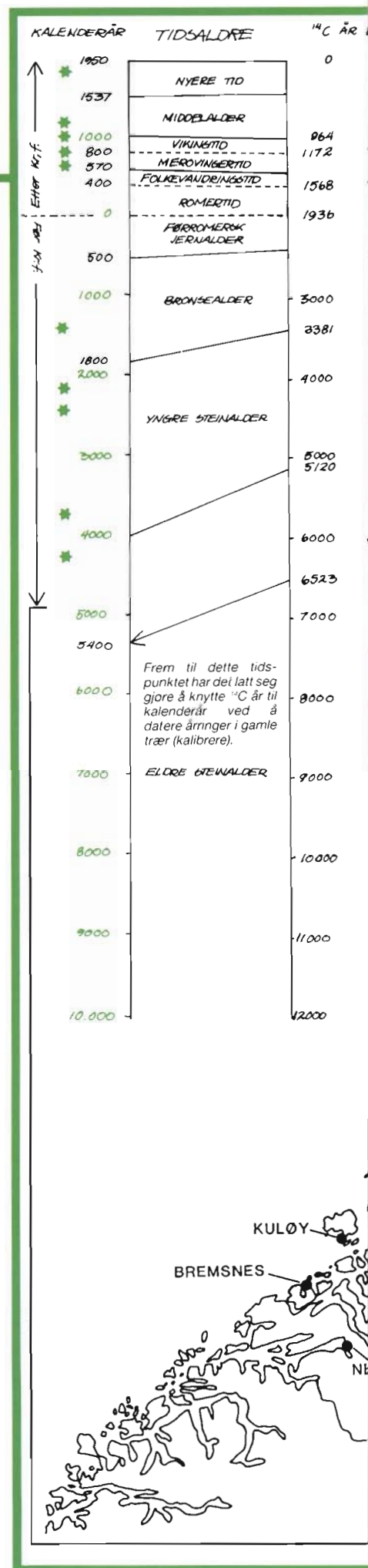
Det er nok ikke tilfeldig at oppmerksomheten er blitt rettet mot gamle kulturlandskap i de senere år. Dels er de i ferd med å gro igjen, dels har vi bygget opp en hær av kraftige landskapsformere som vokser seg stadig større og mektigere, og som baserer sin eksistens på å være i konstant virksomhet — krefter det er mye vanskeligere å hanskes med enn trollene i eventyrene! Samtidig er det slik at disse samme kreftene er i stand til å avsløre landskap som før var helt utilgjengelige — landskap under løsmasser, på havbunnen eller i myrene, landskap sett gjennom mikroskop, spesialfilm og fra verdensrommet. Mulighetene er mange, og utfordringene likeså.

Men hva kan vi få ut av disse brokkene med gamle landskap? Hvorfor ta bryet med å samle dem og prøve å sette dem sammen? Som det vil fremgå av stoffet i dette nummeret, har de både sin egen verdi og sin verdi som redskap til større forståelse av fortiden. Kanskje de også kan si noe om i hvilken grad menneskene har vært *bevisste* i påvirkningen av sine omgivelser. Hvor mye er det

av det vi har skapt og skaper omkring oss som kun er et mekanisk resultat av tilgjengelige ressurser (slik som for eksempel maurens forhold til formen og plasseringen av maurtua)? Hvor mye er resultat av menneskenes frie vilje og fantasi? Blir det stadig mindre av dette til fortregning for de rammene teknologi og økonomi tvinger oss inn i? I hvilken grad har vi i så fall mulighet til å påvirke situasjonen? Eller er det slik at utviklingen går i motsatt retning? Studiet av vekslende kulturlandskap over lange tidsperspektiv kan kanskje kaste lys over dette.

Vi vil også se at det ikke bare er vi som påvirker landskapet, landskapet preger også oss, noe vi har lett for å miste av syne i vår selvkonstruerte verden. I utgangspunktet har faktorer som klima, topografi, tilgangen på naturressurser, kyst kontra innland osv, hatt avgjørende innflytelse på språk, sosiale mønstre, byggeskikk, fremkomstmidler — stort sett det meste. Slike grunnstrukturer i omgivelsene er likevel ganske motstandsdyktige mot menneskenes ulike aktiviteter. Men de er en påminnelse om at de endringene vi selv er med på å bygge inn i våre omgivelser heller ikke er uten tilbakevirkende kraft, og bidrar til å påvirke vår mentale utvikling og vår fysiske situasjon på godt og ondt. Oppmerksomheten på kulturlandskapet er derfor ikke bare en kulturell politikerjippo, men et alvorlig forsøk på å skape bedre muligheter for vår mentale og fysiske trivsel.

Derfor — SPOR har tatt opp tråden, så her er det bare å følge med - bakover i tid og innover mot de tapte horisonter!

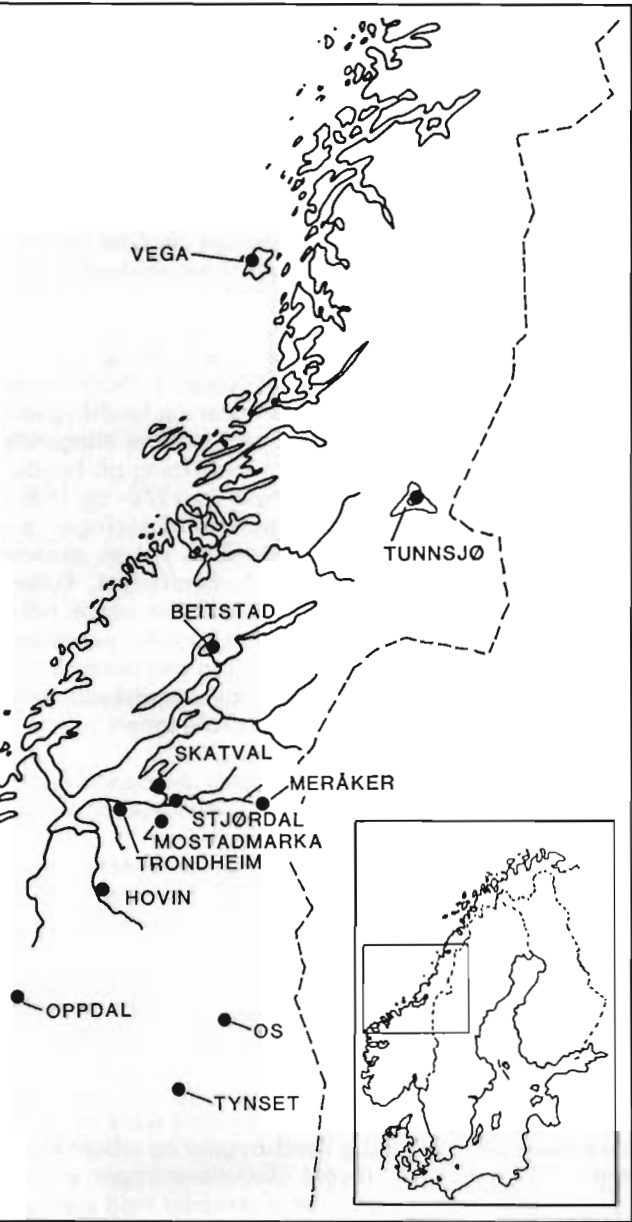

Kari Steffen Brims

tidstabell

som viser inndeling av tidsaldrer i kalenderår og ¹⁴C-år, utarbeidet av S. Gulliksen ved Lab. for radiologisk datering, NTH. (Stjerne markerer tidsrom som omhandles i dette nummeret).

kart over steder som blir omtalt i bladet

INNHold

Kulturlandskapsbegrepet	s. 4
Å vandre inn i fortida:	
skjulte, hermetiske landskap	s. 6
Nye funn	s. 11
Helleristmingenes landskap	s. 12
Organisasjon for bergkunsthforskning	s. 14
Helleristmingskurs	s. 14
Brevspalten	s. 15
Skogbruk i yngre steinalder	s. 18
100 år siden	s. 20
Landet byen bygde	s. 22
Det sørsamiske kulturlandskapet	s. 26
Landskapet påvirker menneskene	s. 29
Det industrielle kulturlandskap	s. 30
Spor i landskapet	
— om det å leve på minner og	
ta vare på kulturlandskapet	s. 32
Oppdal kommune satsar	
på kulturminnepark på Vang	s. 36
Osebergfondet — for lokal	
formminneskjøtsel	s. 41
Magnildalen i Tynset —	
natur- og kulturverdier i et tidligere	
slåtteområde	s. 42
En vassdragshistorie	s. 46
Bokanmeldelser	s. 50
Sjakk-kongen fra bibliotekstomta	s. 51

SPOR

Utgitt av:
Universitetet i Trondheim, Vitenskapsmuseet
Utkommer 2 ganger pr år. Abonnement kan tegnes gjennom
vedlagte bestillingsblankett eller ved melding til redaksjonen.
Arskontingent kr 50,-. Enkelthefter kr 30,-.
Redaksjonens adresse:
Arkeologisk avdeling, UNIT
Vitenskapsmuseet, 7004 Trondheim
Telefon: (07) 59 21 67 og (07) 59 21 73
Postgirokonto: 5 02 99 05 / EDB nr 500 149
Redaktør: Kari Støren Binns
Layout og redaksjon: Aud Beverfjord
Redaksjonssekretær: Marvei Runde
Bladet kan bare siteres med tydelig kildeangivelse.
Sats og trykk: Adresseavisen, Trondheim

KULTURLANDSKAPET

— et ord

av Michael Jones

Landskap, Inderøy. 1902. Malt av Einar Øfsti (1862-1906). Landskapsmalerier fra 1800-tallet viser både dokumenterte og befestete forestillinger om verdier i kulturlandskapet. Foto: Trondhjems Kunstforening

Kulturlandskapet er kommet i søkelyset i det siste. Det er skrevet om det i avisene, i fagtidsskrifter, i seminarrapporter og i informasjonsbrosjyrer – så mye at det nesten er blitt et moteord! Professor Michael Jones ved Geografisk Institutt, Universitetet i Trondheim, ser på ulike måter begrepet kulturlandskap er brukt innen forskning og planlegging.

Hva er «landskap»?

Ordet landskap har minst tre opprinnelser i det norske språket. Det kan referere til en region eller *historisk-administrativ enhet* (som svensk landskap og tysk Landschaft). Denne betydningen er i dag stort sett brukt om de gamle landskapslovene som Frostatingsloven og Gulatingsloven.

Landskap kan også bety et områdes *utseende* – en tankegang som er påvirket av kunst og litteratur etter renessansen. Landskapet er den delen av jordoverflaten som er synlig fra et bestemt ståpunkt og blir oppfattet forskjellig, avhengig av årstid, vær, lysforhold og iakttagers sinnsstemning. Det er denne betydningen som er fremme i landskapsmaleriene til de norske nasjonalromantiske kunstnerne på 1800-tallet.

En tredje betydning er forbundet med vitenskapelig forskning. Landskapet er definert som en *romenhet* med en bestemt karakter. Landskapet er en sammensetning av fysiske former sett i et tredimensjonalt perspektiv. Fagretninger som *landskapsgeografi* og *landskapsøkologi* har brukt begrepet på denne måten. Den mest utbredte oppfatningen av landskap i dag er at det er summen av våre synlige omgivelser, både naturgitte og menneskeskapte, fortrinnsvis under åpen himmel.

Hva er «kulturlandskap»?

Kulturlandskap er den delen av land-

skapet som har med kultur å gjøre. Med kultur forstår vi her menneskets virksomhet i vid forstand. Kulturlandskapet er uttrykk for alle slags spor etter menneskets virksomhet i våre fysiske omgivelser utendørs.

Kulturlandskap ble først brukt som begrep av den tyske geografen Friedrich Ratzel på slutten av 1800-tallet. Det ble utviklet videre i 1920-årene av geografer som Otto Schlüter og Norbert Krebs i Tyskland og Carl Sauer i USA. For dem var kulturlandskapet resultat av menneskets omdanning av urlandskapet, det opprinnelige naturlandskapet.

Den første som brukte ordet kulturlandskap i norsk vitenskapelig litteratur, var trolig geografen Aadel Brun Tschudi i 1934. Hun definerte da kulturlandskapet som det bebodde området (*økumenen*) i motsetning til det ubebodde området (*anøkumenen*).

Interessen for kulturlandskap fikk en oppblomstring i Norge i 1960-årene. Geografer, arkitekter og landskapsarkitekter ble opptatt av den tiltagende urbaniserings innvirkning på bygdelandskapet. I løpet av 1970- og 1980-årene har botanikere, arkeologer, etnologer og historikere vist en økende interesse for kulturlandskapet. Kulturlandskap er imidlertid ikke noe entydig begrep. Det brukes av ulike mennesker på ulike måter. Vi kan gruppere de forskjellige måtene kulturlandskapet brukes på i tre hovedkategorier:

1. Kulturlandsskap er det menneskeomformede eller menneskepåvirkede landskapet.

Dette er den mest brukte definisjonen av kulturlandskapet blant geografer, landskapsarkitekter og andre fagfolk.

Enkelte legger vekt på kulturlandskapet som en arealkategori. Det omfatter områder der landskapet er dominert av menneskelig virksomhet, og der økosystemet er forandret gjennom menneskets inngrep. Det består både av ruralt landskap (landsbygda) og urbant landskap (byen). Kulturlandskapet er her motsetningen til områder med urørt urlandskap eller forholdsvis urørt natur. Naturlandskapet og kulturlandskapet

med mange meninger

er betraktet som ulike områder som ligger side om side.

Andre legger mer vekt på *tidsdimensjonen*. Kulturlandskapet er landskapet slik det er blitt forandret gjennom menneskets inngrep. Det står i motsetning til urlandskapet, som var områdets opprinnelige naturlandskap før menneskets ankomst.

I alle bebodde områder er naturlandskapet blitt mer eller mindre modifisert og omskapt til et kulturlandskap. Også naturområder er i økende grad påvirket av mennesker, for eksempel gjennom luftforurensing. Da blir kulturlandskapet det samme som det totale landskapet. Derfor bruker geografer og andre fagfolk ofte ordet kulturlandskap i en mer konkret betydning: Det er *alle slags fysiske spor etter mennesker* i et hvilket som helst landskap. Kulturlandskapet er de menneskeskapte komponentene i ethvert landskap, i motsetning til naturkomponenter som terrengformer og naturlig vegetasjon. Begrepene naturlandskap og kulturlandskap er en måte å skille mellom henholdsvis naturens og menneskets rolle i landskapsdannelsen.

Denne gruppen av definisjoner som legger vekt på areal, tid og menneskespor, kan karakteriseres som et forsøk på å finne fram til *verdinøytrale definisjoner*. Kulturlandskapet omfatter menneskeverk av alle slag, både by og land, gammelt og nytt, stygt og pent. Det viser seg likevel at ulike fagfolk legger vekt på ulike ting når de studerer kulturlandskapet. Geografer ser ofte på arealbruk, arkitekter på bygninger, botanikere på kulturbetinget vegetasjon, arkeologer på faste fornminner, etnologer på historiske kulturminner, osv.

2. Kulturlandskap er verdifulle trekk eller elementer som er truet i det menneskeskapte landskapet.

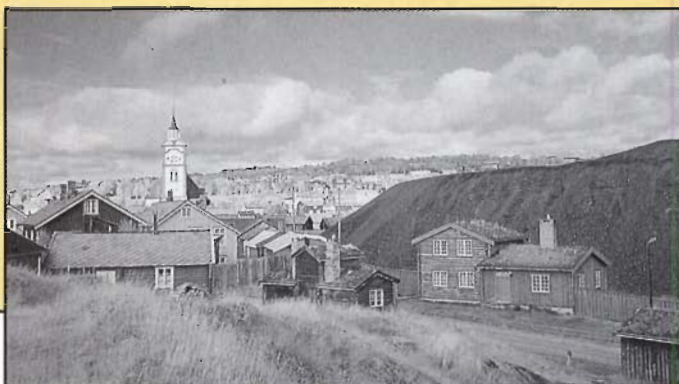
Denne gruppen av definisjoner understreker at tradisjonelle kulturlandskapstyper har kvaliteter eller verdier som vi er i ferd med å miste.

Enkelte legger vekt på en oppfatning av kulturlandskapet som *bygdelandskapet* eller *jordbrukslandskapet*, i motsetning til bylandskapet. For dem er landskapets særpreg truet av urbanisering. Dette gir seg utslag i form av utbygging på grunn av tettstedsvekst, eller nye boligfelt og typehus som oppstår midt i jordbruksmiljøet.

Andre legger vekt på kulturlandskapet som en del av vår kulturarv. Det som er viktig for dem i kulturlandskapet, er historiske omgivelser, kulturminner og gamle kulturmarker med særegne vegetasjonssamfunn. Disse trekkene er truet av modernisering på den ene siden, og av slitasje, forfall og gjengroing på den andre siden.

Andre igjen legger vekt på kulturlandskapet som et område som gir *estetisk opplevelse*, noe som lett kan forstyrres av nybygg, spredt boligbygging, hyttebygging, motorvei, jordbruks-rasjonalisering eller lignende. Dette aspektet gjelder ikke utelukkende menneskeskapte landskaper. Det er imidlertid verdt å nevne at landskapets estetiske kvaliteter var

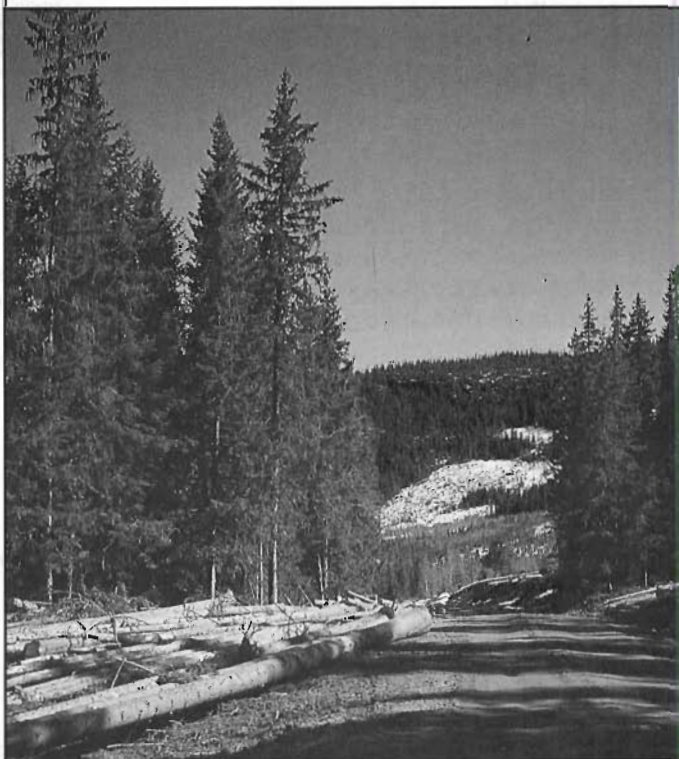
forts. s. 49

Røros. Det blir lagt økende vekt på landskapet innen kulturvern. Arkitekturvernåret 1975 ga impulsen til vern av kulturlandskapet i Bergstaden. I den rette historiske sammenhengen er også avfall - slagghaugene - verneverdig. Foto: M.Jones 1979

City Syd er ikke det første de fleste tenker på i forbindelse med kulturlandskapet. Trondheim har alltid vært en handelsby. Landskapet her gir uttrykk for det moderne forbrukersamfunnet - bilparkering, reklameskilt og prangende arkitektur. Foto: M.Jones 1989

Skogbruk på Singsås i Midtre Gauldal illustrerer hvordan bygdelandskapet avspeiler økonomiske verdier. Vi ser kulturskog med grantrær, tømmerlunne ved skogsbilvei og flatehogst i bakgrunnen. Foto: M.Jones 1981

Å vandre inn i fortida: SKJULTE, HERMETISKE GAMLE LANDSKAP

av Oddmund Farbregd

Finst det underjordiske fortidslandskap der nesten ingenting har endra seg gjennom tidene? Der ein kan vandre inn i ei fjern fortid og oppleve nokså direkte korleis det eigenleg var? Er Midt-Norge eit slikt arkeologisk eventyrland der ein kan finne ting som vi trudde var borte for alltid?

Ja, det er sannsynleg. Og forklaringa er nokså enkel. Men det er først med moderne teknikk og metodar at vi har skikkeleg mulighet til å gå inn i desse forsegle landskapa. Det kan få stor betydning for arkeologien framover frå år 2000.

Ansikt til ansikt med fortidmennesket: Tollundmannen, eit 2000 år gammalt, dansk myrfunn. Foto: Nationalmuseet, København.

Når tida si tann ikkje tærer ...

Mange har nok tenkt og ønskt: Den som kunne reise tilbake gjennom tida og oppleve fortida direkte. Arkeologien gir oss som regel berre tilfeldige småbitar av det som ein gong var. Resten blir usikker rekonstruksjon, gjetting og fantasi.

Men under spesielle forhold kan ting bli godt bevart. Det avheng mye av temperatur, lufttilgang, fuktighet og kjemien i jord, vatn og luft. I høgtliggande, tørre strøk i Mellom- og Sør-Amerika kan dei døde i sine graver bli naturlege mumiar, med kleda bevart. På Grønland er det funne liknande mumiar, men der på grunn av samanhengande frost. I norske høgfjell kan bortskotne jaktpiler frå tusen år tilbake vera som nye, med treskaft og styrefjor, når dei kjem fram frå «evig» snø og is.

To tusen år gamle menneskelik med hud og hår finst stadig bevart i danske myrar. Kjemien i våre myrar bevarer ikkje på same måten. Men anna organisk materiale, spesielt tresaker av mange slag, finst i norske myrar: Kavlbruer med alle sine bygningsdetaljar, båtar og anna som er nedlagt som offer, restar av tjøremiler saman med arbeidsreiskapar, ski og anna som er mista i tjørner som seinare grodde igjen og vart myrar. At leire bevarer tre og anna organisk materiale heilt framifrå, ser vi av Osebergskipet med alt sitt utstyr. Det var gravd ned i blåleire.

... og tida står stille

Spesielle hendingar — særleg katastrofar — kan hermetisere heile miljø og landskap. Skipsforlis skaper slike situasjoner for marinarkeologien. På krigsskipet *Wasa* frå hamna i Stockholm kan ein gå inn i eit minisamfunn om bord slik det var ein dag i 1628. Byane Pompei og Herculaneum i Italia, og øya Akrotiri ved Kreta, er klassiske eksempel på samfunn som vart forsegle av vulkanutbrott i løpet av kort tid.

I Midt-Norge har det ofte gjennom tidene vore skredkatastrofar, der hus og heim og landskap vart begravd. Og massen som dekker over fortidsmiljøa her, det er for det aller meste leire, som jo har slik effektiv bevaringsevne.

Skredet går!

Det er kvikkleire som skaper dei største og farlegaste skreda. Kvikkleire blir flytande i visse situasjonar. Lag med slik leire i undergrunnen kan gjera at heile terrenget mistar festet, skli ut på kort tid, og etterlet seg ei stor *skredgrop*. Der blir landskap og busetting rasert, ødelagt.

Noe anna skjer nedafor gropa, i lågare terreng. Kvikkleiremassane flyt utover som ei leirsuppe og dekker over det som finst der. Utafor der strømmen går stridast, der kan leirsuppa pakke

Verdalsraset 1893: Delvis oversvømte og begravde hus. Foto: Erik Olsen (Bildesamlinga på Universitetsbiblioteket i Trondheim.)

Merkeleg tregjenstand med utskjeringar, frå slutten av bronsealderen. Funnen i myr på Byneset ved Trondheim på 1800-talet. Foto: P.E.Fredriksen

ned landskap, vegetasjon og busetnad utan å ødelegge. Når leira tørkar, er det blitt eit tjukt, hardt lag som vernar mot menneskeleg inngrep, og mot naturlege nedbrytingsprosessar. Men vekten av leira kan deformere ting ved å trykke dei flate og klistre dei saman.

Leirskred og arkeologi

Det som er spesielt ved arkeologisk materiale under leirskred forstår ein ved å samanlikne f.eks. med det som er bevart i ein mellomalderby som Trondheim. Der er også husrestar og organiske materiale som tresaker, lær og bein godt bevart under tette, feite kulturlag. Men det er nesten alltid berre *grunnplanen* av bygningar, og minimalt av veggjar eller andre konstruksjonar i høgda som finst att. Av lausgjenstandar er det først og fremst slike ting som er kassert som verdilause og anna avfall. Også etter brannkatastrofer har folk hatt mulighet til å plukke opp det meste av ting som framleis var brukbare.

På eit gardsanlegg under leirskred er det annleis. Huskonstruksjonar kan bevarast også i full høgde. Stort og smått av innbu og bruksgjenstandar inne og ute kan bli liggande der dei var akkurat

i augneblinken. Folk prøver å berge liv på kort tid og har liten sjanse til å redde unna materielle verdiar. Seinare, når leira har tørka, er det blitt eit ukjennelig flatelandskap der det er vanskelig å finne att hus og heim, og det er nesten fåfengt å prøve å grava i den harde leira. Det begravde miljøet ligg vel forvart, nokså urørt slik allting var da ein uventa katastrofe fekk tida til å stanse der.

Når slike ulykker ligg langt attende i tida, og ein ikkje lenger tenker så sterkt på dei menneskelege tragediane, gir dei heilt uvanlege muligheter til kunnskap om fortida. Merkeleg nok synest det likevel som arkeologar har tenkt lite på skred-situasjonar som spesielle utfordringar og muligheter. Kanskje

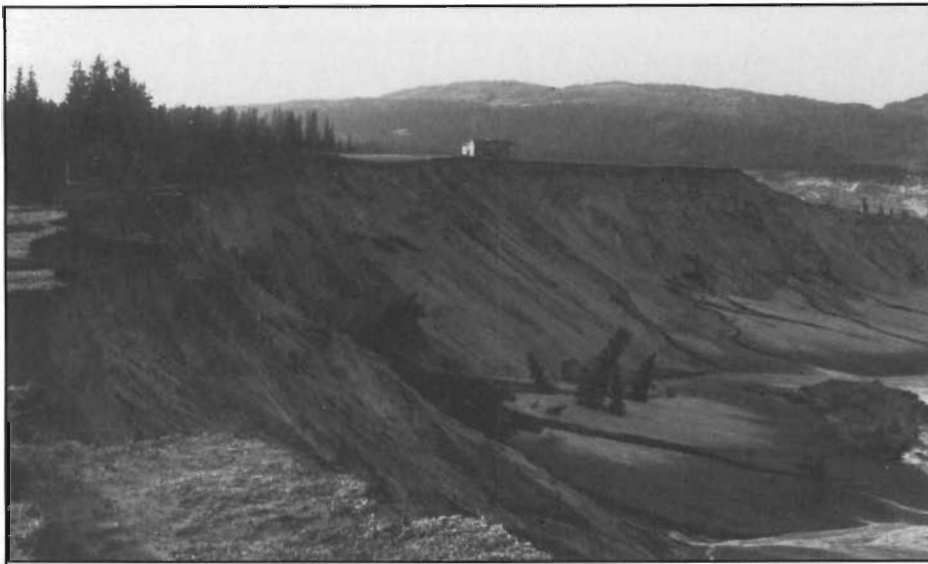
fordi ein assosierer *ras* med den *rase-ringa*, ødelegginga som skjer i *rase-gropa*.

Som kuriositet kan nemnast at underskrivne kom borti skredmassar på Storem i Overhalla i 1968, men tenkte på dei berre som forkludring av ein vanleg gravingssituasjon. Heller ikkje synet av den framgravde stua frå Verdalsraset (i 1970) ga noen tankar om det arkeologisk interessante ved skred meir generelt sett. Først omkring 15 år seinare meldte den tanken seg at leirskreda gjennom alle tider truleg har bevart framifrå utsnitt av naturmiljø, menneskespor og menneskeverk.

Skred-arkeologi er heller ikkje vanleg i andre land så vidt eg veit. Men i staten

Synleg og usynleg kulturlandskap på Re i Stjørdalen. I bakgrunnen våningshus i sveitserstil og parkanlegg frå ca 1850 — eit uvanleg gardsmiljø i Trøndelag. Under den grøne åkerflata ligg dessutan både eitt og to eldre landskap dekt av skred-leire. Foto: O.Farbregd

Verdalsraset i 1893: Kanten av skredgropa, det utraste området. Foto: Erik Olsen

Washington på vestkysten av USA har det sia 1970-talet vore gjort utgravningar på Olympic-halvøya, først og fremst av arkeologane Richard Dagherty og Dale Croes. Den indianske landsbyen Ozette frå ca 1400 e.Kr. har lege dekt av fuktige skredmassar ved kanten av Hoko-elva. Der er det gjort ei mengd funn av velbevarte, fingjorte tregjenstandar og korgfletting. Framrensing av gjenstandar har i stor grad skjedd ved vasspyling.

Muligheter med moderne teknologi

Dei store tekniske utfordringane både med å finne og få fram ting under leirskred er nok noe av forklaringa på at slik arkeologi ikkje er blitt utvikla i særleg grad.

Leitearbeid er ei utfordring i fleire trinn. Ein del skredgroper kan påvisast direkte i terrenget. Og det finst sjølsagt

skriftlege opplysningar om mange skred i nyare tid. No ligg det føre ein del detaljerte kvartærgeologiske kart for visse område i Trøndelag. Der finst grop-avmerkingar og andre opplysningar som set ein på spor av terreng som er overdekt av skredleire. Groper etter riktig gamle skred kan imidlertid vera svært utviska og deformerte. Og dei skreda kan jo vera ekstra interessante.

Med boreutstyr kan ein påvise om gammal markflate ligg under leirlag. Og ein kan grava djupe grøftesnitt med gravemaskin. Like viktig er det kanskje å få opplysningar frå folk som oppdagar ting under grunnarbeid: anleggsarbeid, tomtegraving, brønngraving, grøfting o.a. Bekkedalar og vegskjeringar kan avsløre leirdekt, gammal matjord.

På den gamle markflata eller i skredleira finst nok organisk materiale til datering med ^{14}C -metoden. Alderen

seier noe om kor interessante funn ein kan vente der. Eitt stort problem er likevel å kunne leite seg fram til f.eks. hus/buplassar under leiravsettingane. I følge geologar finst det enno ikkje noe søkeinstrument som effektivt kan påvise slikt. Noe av problemet er at leira er så tett ein masse. Men ein kan jo håpe det blir råd å utvikle utstyr til dette bruket, spesielt i eit teknologisk miljø som NTH i Trondheim.

Å leite seg fram med boreprøver over ei stor flate er arbeidskrevande. Botanisk analyse av vekstane på den begravde overflata er kanskje like effektivt. Der ein kan spore vekstar frå åkermark er kanskje ikkje hus og tun så langt unna.

Utgraving av heile hus under leire er også noe som vil kreve ny og utradisjonell teknikk. Fjerning av fleire meter tjukke leirlag er i praksis berre mogleg maskinelt. Til framrensing av bygningar og lausgjenstandar vil nok spyling med vatn vera viktig. Til ut- og innføring av vatn i djupe gravefelt trengst pumpeanlegg. Større trekonstruksjonar som blir funne vil føre med seg store oppgåver innafor konserveringsarbeidet. Så leirskred-arkeologi vil nok skille seg frå vanleg arkeologi på fleire praktiske måtar.

Første forsøk under leira

I slutten av september vart skredarkeologi prøvd i praksis, på Re (ved Værnes) i Stjørdalen. Noen sensasjonell, hermetisert buplass fann vi ikkje. Men det vi såg i og under leira, svekka på ingen måte mulighetene for at nettopp slike fantastiske funn vil koma før eller seinare.

På 1970-tallet oppdaga grunneigaren på Re, Jon Thomas Leirfall, noe merkeleg i ei bakkeskråning. (Etternamnet hans skriv seg frå eit stort skredområde ein annan stad i Stjørdalen.) Det Leirfall oppdaga under tjukk leire likna på hestemøkk. I 1984 undersøkte Kalle Sognes den merkelege førekomsten, såg at det var eit vegetasjonslag under leirskred, og tok prøve som vart ^{14}C -datert til 1530 ± 130 f.Kr., tidleg bronsealder. Dateringa vart betalt privat av lokalhistorikaren Kaare Berg, som har arbeidd spesielt med endringar av elveløp og landskap elles.

Re peika seg ut som ein spennande plass å sjå nærare på. Vegetasjonslaget som likna på hestemøkk var 20 cm tjukt med velbevarte planterestar, truleg ei samanpressa myrflate. Øvst låg f.eks. lauvblad som såg ut som dei var frå i fjor, men dei er ca 3000 år gamle. I leirmassen over fanst stokkar, kvistar, pinnar og anna trerask som skredet hadde feia med seg. Alt såg forbløffande ferskt ut. Det er godt materiale

Verdalsraset i 1893: Avsettingsområdet for skredet, der hus vart meir og mindre oversvømt av leire og oppdemte elvevatn. Foto: Erik Olsen

Utgraving av den indianske buplassen Ozette i staten Washington, USA. Utgravingsleiar Dale Croes spylar fram korgflettingsarbeid.

Under skredleira på Re i Stjørdalen ligg dette 0,2 m tjukke torvlaget. Det inneheld både pollen, frø og større planterestar som etter utgravinga blir analysert av Paula Utigard Sandvik (bildet). Foto: O.Farbregd, oktober 1989

til å datere skredet nokså nøyaktig både ved ^{14}C og årringar.

Paula Utigard Sandvik deltok i utgravinga. Ho er botanikar og pollenanaly-

tikar, og er i gang med å analysere pollen og større planterestar i prøveblokker frå torvlaget. Vil materialet vise om det var åkerbruk og busetting i nærleiken? Like ovafor og utafor flata

med påfylt skredleire såg vi i grøftesnittet buplasslag (udaterte) i form av trekollag og stein. Det er avgjort sjanse for at ting frå samtidig busetting er hamna i eller under leirmassane. Vi-

Merkeleg gjensyn med ei husmannsstue

Verdalsraset i 1893 var ein av dei store naturkatastrofane i nyare tid. Eit areal på 2,9 km² gleid ut, og 8,6 km² vart oversvømt. Ei mengd gardsbruk vart ødelagt, og 112 personar mista livet.

Men det var også folk som overlevde, sjøl om dei mista hus og heim. Husmannsplassen Heggstadstu' vart oversvømt av leire. Husmannsfolka Gunbjørn og Seriana Heggstad var ikkje heime da raset gjekk. Det var imidlertid barnebarnet Sofie, ca 16 år gammal og på besøk der nettopp da, og ei legdkone. Da den flytande leira steig omkring og rann inn i stua, redda dei seg på loftet. Sofie klatra også opp i ein rogn utafor husveggen. Heldigvis steig ikkje leirsørpa høgare enn at dei bae berga livet.

Hausten 1970 vart den gamle plassstua framgravd frå leira av elevar på Levanger lærarskole. Overdelen av huset som stakk opp av leira etter raset, var for lenge sia blitt borte. Det var under grøftingsarbeid at Asbjørn Heggstad fann att resten.

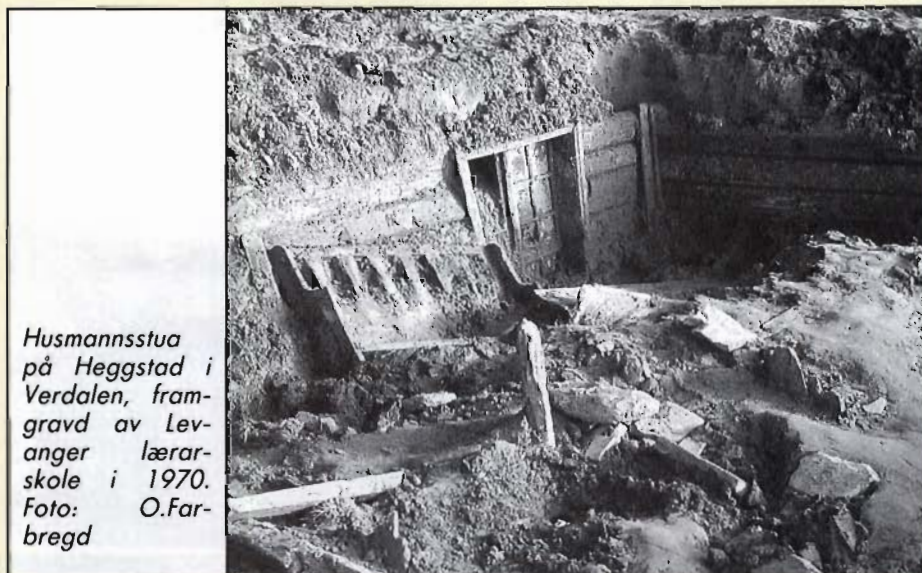
Dei fleste vindusrutene var heile og på plass, liksom det meste av innbuet. Omn, sengbenk, rokk, garnnøste, strik-keppinnar, oljelampe, tallerkar, vottar,

tekanne, kopparkjel, gorjorn, tresko, lærstøvlar, pipehode var noe av det som fanst att, etter det lokalavisene rapporterte.

Lærarskoleelevane laga utstilling av funna etter utgravinga, og skreiv sær-oppgåver om undersøkinga og om raset. Funna vart innlevert til Verdal Museum. Museumsstyrar Steinar Berg opplyser at til hundreårsminnet i 1993 skal det vera ei spesialutstilling om Ver-

dalsraset, i den nyoppsette Moksneslåna.

Da husmannsstua vart framgravd i 1970, kom også 93 år gamle Sofie Aksnes frå Leksdalen på besøk. «Nei, sjå der er konfirmantskorne mine», skal ho ha sagt, da ho såg funn som var gjort. Ungjenta som opplevde rasnatta der kjente seg godt att i stua til beste-foreldra. Lydbandopptak der Sofie fortel om det ho minnest om ulykka, skal vera gjort den gongen.

Husmannsstua på Heggstad i Verdalen, framgravd av Levanger lærarskole i 1970. Foto: O.Farbregd

Lauvblad frå bronsealderen, bevart under leirskred på Re. Foto: P.E. Fredriksen 1989

dare leiting ved å ta borprøver gjennom leira er aktuelt.

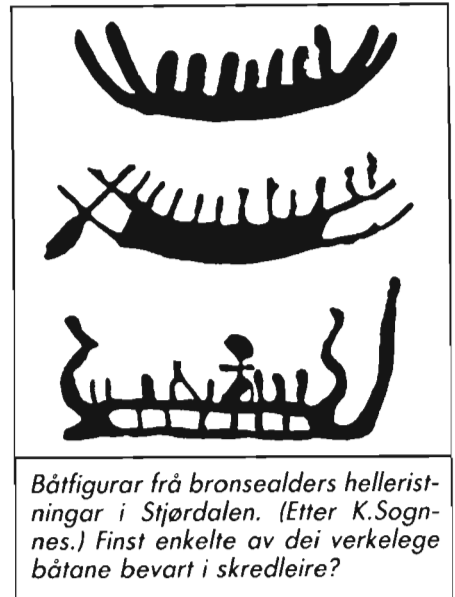
Ei enkelt søkegrøft til vart likevel gravd, nesten 200 m frå den første. Der var det først matjordlag under eitt lag skredleire, oppå der nytt matjordlag som igjen var dekt av eit seinare leirskred. Det yngste leirskredet kan vera det som eit kjent sagn fortel om: Stjørdalselva heldt på å skulle grava ut grunnen under Værnes-kyrkja: Da gjekk eit skred frå Hjelpdalen ovafor Re. Det sperra elva, som så tok nytt løp, og kyrkja var redda. No er det sjanse til å finne ut meir om både hendinga og om sagnet. Leirskred er eit allsidig kjeldemateriale.

Aldri sei aldri!

At busettinga i Stjørdalen i bronsealderen var omfattande er kjent frå dei rike førekomstane av bergkunst, som er utforska spesielt av Kalle Sognnes. Vanlegaste bergkunstmotivet er den merkelege bronsealderbåten med sine mange variasjonar. Var den laga av skinn eller tre? Det har forskarar ulike meiningar om. Enkelte har slått seg til ro med at noe sikkert svar får vi nok aldri.

Men leirskred som oversvømmer dei lågtliggande partia av landskapet, kan godt tenkast å ha begravd båtar og båthus ved strand eller elvebreidd. Det er ikkje heilt urimeleg om bevarte bronsealderbåtar dukkar opp med tida. Lite verkar umogleg når ein tenker skredarkeologi. Historikarar reknar med at dei aller fleste skrivne dokument frå mellomalderen er komne på bordet. Men på mellomaldergardar under leirskred kan det nok finnast eitt og anna gardsdokument som bønder hadde på kistebotnen. Av anna interessant kan f.eks. klesplagg og andre tekstilarbeid i hus frå eldre tid gi verdifull ny kunnskap.

Dersom det stemmer at buplassar og hus ikkje sjeldan finst bevart under leirskred, kan vi håpe å få eit innsyn i kvardagslivet attende til steinalderen på ein måte som arkeologien har gitt opp for lenge sia. Det krev sjølsagt stor innsats og hardt utviklingsarbeid for å kunne avdekke fortidslandskap som er så grundig skjult og forsegle. Men når år 2000 nærmar seg, er det vel ikkje urimeleg å prøve å konkretisere visse framtidsmuligheter som arkeologien har.

Båtfigurar frå bronsealderen helleristingar i Stjørdalen. (Etter K.Sognnes.) Finst enkelte av dei verkelege båtane bevart i skredleire?

Meir kunnskap enn vi trur?

Omkring i Midt-Norge er det nok mange personar som sit inne med verdifulle opplysningar i tilknytning til gamle leirskred. Lokalhistorikaren Øystein Walberg har vore spesielt opptatt av skreda i Verdalen, og har oversyn over dei skredformasjonane som synest der i dalføret.

Men enkelt-observasjonar er av stor interesse og. På Fosslund, Otterøya er det ei gammal skredgrop. Ved grøfting for mange år sia måtte dei hogge seg gjennom ein husvegg nede i leira, kunne Ingebrigt Fosslund fortelle i 1988. Men på grunn av bulldoserplanering ligg den staden no under enda 4-5 meter tjukk masse i tillegg! Artikkelforfattaren er svært takksam for melding frå personar som har observert skredsituasjonar eller har gjort spesielle funn.

KONGEN ER KOMMET!

Nå er sjakkbrikken fra Trondheim bygrunn, som vi annonserte i forrige nummer,

ferdig produsert og i salg. På side 51 i dette heftet av SPOR kan du lese

om det interessante funnet av sjakkkongen fra Trondheim.

Kopi av kongen kan fortsatt bestilles gjennom SPOR's redaksjon. Som et spesialtilbud, først og fremst til sine lesere, har SPOR fått produsenten med på en julerabatt på 25% fram til årsskiftet.

Fram til da vil kongen koste kr 109,- mot den ordinære prisen kr 145,-. Benytt deg av denne gode anledningen til å skaffe deg en virkelig særegen julepresang.

Henvendelse: Vitenskapsmuseet, Arkeologisk avdeling
7004 Trondheim, Tlf 07 59 21 66

NYE FUNN

Hans Christian Søborg: FLOADOLKEN — EN STASELIG BRUKSKNIV

De mest utsøkte gjenstander fra oldtiden, praktfunnene, er ofte funnet av amatørarkeologer. Denne nådegaven, evnen til å være på riktig sted til riktig tid, og til å se smekre oldsaker som delvis er gjemt under jorden, har ordfører Osvald Floa på Vega. I juli 1988 gikk han langs en grøft i et plantefelt på Floa og fikk øye på noen biter slipt, lys, nesten kritthvit skifer i de oppspadde jordmassene. Ved nærmere gransking greide han å finne fire stykker, som når de ble satt sammen, ble til en nesten komplett skiferdolk, 23,8 cm lang. Den kan være 4-5000 år gammel. Floa, som vet mye om steinalderfunn, observerte ingen andre redskaper eller trekull eller brente stein som kunne tyde på at det hadde vært en boplass på stedet.

Vi kjenner bare en skiferdolk fra Midt-Norge som er lenger enn denne (en 26 cm lang dolk fra Grisvågøy på Nordmøre). Dolker, rette, tveeggete skiferkniver, er i motsetning til krumme eneggete kniver, sjeldne på Sør-Helgeland. Bare åtte andre komplette dolker er funnet mellom Rana og Bindal, og Floa-dolken er den første fra Vega. Dolker er i det hele tatt fåtallige sør for Polarsirkelen. Til sammen dreier det seg om ca 30 komplette dolker, mens det er innsamlet over 300 hele krumme og eneggete skiferkniver.

Floadolken utmerker seg ikke ved ornamentering, men med sin elegante, strømlinjeformede, glatt- og tynnslipte form. Denne enkle, funksjonelle elegance passer godt sammen med den hvite, uplettete fargen. I dag skiller vi gjerne mellom bruks- og taskniver. Floadolken har kanskje helst vært en staselig brukskniv. Eggene er fremdeles skarpslippede. Eksperimenter har vist at skiferkniver er ypperlige til å stikke og skjære i kjøtt, fisk og spekk. I nyere tid har inuiter (eskimoer) brukt skiferkniver nettopp til slike formål. Tveeggete dolker var en av mannsknivtypene.

«Knivløs mann er livløs mann» er et kjent ordtak fra Færøyene. Er Floadolken spor etter dødsriter for en mann som slett ikke var knivløs? Dolken kan

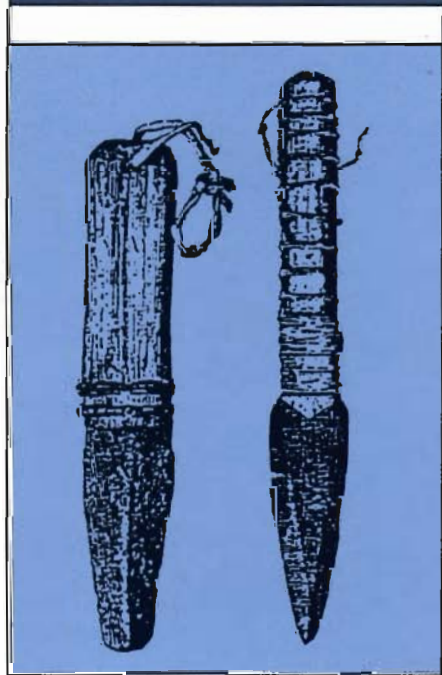
ha fulgt en steinaldermann i graven. Fra slutten av steinalderen i Sør-Skandinavia er det kjent tusenvis av graver der den viktigste gravgaven var en flintdolk. Denne tidsperiode er også blitt kalt «dolk tid». En av de få slike «flintdolkgraver» vi har i Norge er fra Vikdalen i Vefsn på Helgeland. Der lå en smekker flintdolk sammen med en fint utformet skiferspiss under en blokk midt i en steinring. Floadolken kan stamme fra et lignende anlegg som ble ødelagt ved grøftingen. Nesten alle de 30 komplette skiferdolker er funnet for seg selv ute i terrenget, vekk fra kjente steinalderboplasser. Man slengte neppe fra seg slike feilfrie, forsegjorte redskaper på boplassen eller ute i naturen. Det er kanskje mer sannsynlig at de var verdsatt så høyt at de fulgte eieren på hans ferd til de evige jaktmarker.

På Floa var funnstedet ødelagt av grøfting. Andre steder kan et dolkfunn være et tegn på at en steinalderjeger fremdeles ligger begravd under jorden. Nesten alle de fåtallige hele skiferdolker fra Midt- og Sør-Norge er funnet av gårdbrukere. Godt undersøkte steinaldergraver er noe som mangler i Norge. Arkeologer er avhengige av å få tips fra dyktige og heldige finnere som Osvald Floa. Veien fram til en bedre forståelse av oldtidsmennesket går bl.a. via hans trofaste følgesvenn, kniven.

Over t.h.: Floadolken er en sjeldenhet i kraft av sin elegante form, store lengde (23,8 cm), ualminnelige hvite farge og komplette tilstand. Bare 4% av de midtnorske skiferkniver har denne lyse fargen. Bladykkelsen avtar fra 7 mm nærmest skaftet til 1,5 mm henimot oddspissen. Det skiller «dolker» fra det man kanskje heller vil kalle «spydspisser». En kopi av dolken er utstilt på Vega Bygdemuseum.

T.h.: Eskimoer i Alaska og Nord-Canada brukte skiferkniver i nyere tid. Skiferdolken var satt inn i et skaft av tre med lærremmer viklet rundt. Den kunne henge i en slire fra et belte eller i en rem rundt halsen inntil kroppen un-

der klærne. Foto: P.E.Fredriksen. Tegning: J.Murdoch, The Point Barrow Eskimo (1892, fig.99)

HELLERISTNINGENES LANDSKAP

av kalle Sognnes

Kulturlandskapet er i stadig forandring. Hver generasjon av mennesker etterlater seg sine tidstypiske spor. Ofte blir eldre tiders etterlatenskaper dekket av nye, men de kan også bli helt eller delvis fjernet. Steinalderens telt og jordgammer er forlenget borte. Det samme er jernalderens hus. Oftest er derfor gravminnene — hauger og røyser — de eneste synlige trekkene i landskapet som vitner om førhistorisk bosetning.

De mest motstandsdyktige fornminnene er likevel helleristningene. Mens en gravhaug kunne slettes ved hjelp av plog og spade, lå ristningsbergene i tusener av år trygt. Som alt annet tæres også de av tidens tann, men først etter at Alfred Nobel oppfant dynamitten, er det blitt mulig for seinere tiders mennesker også å utslette disse kulturminnene.

Helleristningene tilhører flere førhistoriske perioder. De eldste er fra steinalderen, vel helst yngre steinalder, men det store flertallet av de midtnorske ristningene er fra bronsealder og eldste jernalder.

Steinalderens ristninger

Steinalderens helleristninger, veideristningene, er utvilsomt knyttet til fangstkulturene, mens bronsealderens ristninger, jordbruksristningene, ble laget av mennesker som drev et enkelt og etter vår oppfatning «primitivt» jordbruk. Det var neppe noen forskjell på menneskene som laget de ulike ristningene. Kanskje var de også i slekt med hverandre. Men de brukte landskapet ulikt. Veidefolkene streifet rundt mellom forskjellige fangstplasser etter hvert som det var sesong for fiske, elg-, rein-, sel- eller fuglefangst. Deres inn-

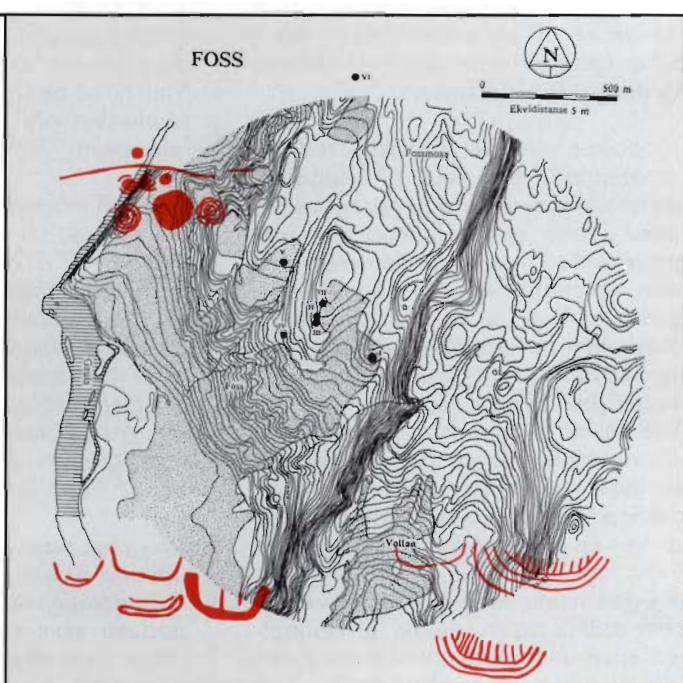
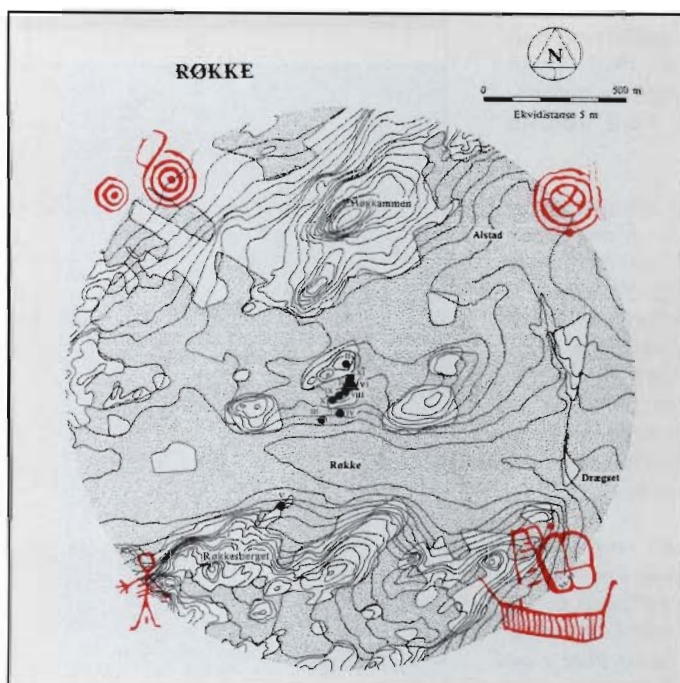
virkning på landskapet var liten. De felte trær når de hadde bruk for det til brensel, gammer eller båter. Men noen år etter sto skogen like tett. Desto mer bemerkelsesverdig er det at disse menneskene, som vi ellers knapt finner spor etter, gjorde seg slik møye med å meisle og slippe inn på egnete bergflater en rekke bilder av dyrene de fanget.

Mens de fleste steinalderboplassene vi kjenner fra Midt-Norge ligger på kysten, er de fleste helleristningene funnet rundt Trondheimsfjorden. Ristningene er derfor vitnemål om at også dette landskapet ble brukt av steinalderens veidefolk.

De aller fleste veideristningene ligger i dag nær sjøen, og da de ble laget, lå de enda nærmere. Enkelte synes å være hogd inn i bergflater som lå i strandsonen. Som eksempel på dette, vil jeg her trekke fram Hammer i Beitstaden (Steinkjer).

Hammer i Beitstaden

Gården Hammer ligger på sørsiden av Beitstadhalvøya og har i dag forholdsvis små oppdyrkete arealer. Det meste av den dyrkede marken ligger i en smal sørvest-nordøst gående dalgang. Mellom dalgangen og sjøen er et berg-

parti som i steinalderen stakk opp av sjøen som en liten holme. Dalgangen var den gang en gradvis voksende, grunn fjære, der enkelte små svaberg stakk opp. På disse svabergene ble ristningene hogd inn. Enkelte av ristningsbergene er seinere blitt overdekket av sand og grus som ble skyllet opp av bølgene. Dette gjør at vi med sikkerhet kan si at Hammer-ristningene ble hogd inn i svaberg som lå i strandsonen.

Tilsvarende bilde får vi for de aller fleste veideristningene rundt Trondheimsfjorden. De finnes på svakt hellende, sjøvendte bergflater. Da ristningene ble laget, lå disse bergflatene i strandsonen eller noen få titalls meter oppe på land. Det var lett å komme til dem både fra sjø- og landsiden. Bare unntaksvis finner vi veideristninger på bratte flater i ulendt terreng. En slik plassering er derimot vanlig for den lille gruppen av bergmalinge i Midt-Norge. Selv om de fleste malingene også finnes i nærheten av sjø eller store vann, er landskapet rundt dem et helt annet; ofte bratt og ulendt og vanskelig framkommelig fra landsiden.

Hvorfor det er slik forskjell mellom ristningene og malingene, er det ennå ingen som vet, men en viktig årsak ligger i måten malingene er laget på. Det dreier seg i virkeligheten ikke om malinger, men om figurer som er dannet ved å skrape bort fargestoff fra naturlige utfellinger i berget. For at steinaldermenneskene skulle kunne lage slike «malinge» måtte det for det første finnes oppløselige fargestoffer i berggrunnen. Dessuten måtte betingelsene være tilstede for at disse fargestoffene ble avsatt igjen på overflaten av berget. Lokaliseringen av malinger er der-

Jordbruksristninger på Hegra i Hegra. Ristningene er meislet inn på svakt skrånende bergflater midt inne i dyrket mark. Da de ble laget gikk trolig Stjørdalselva like forbi ristningsberget. Foto: K.Sognes

ved i langt større grad enn ristninger bestemt av landskapet og naturen selv.

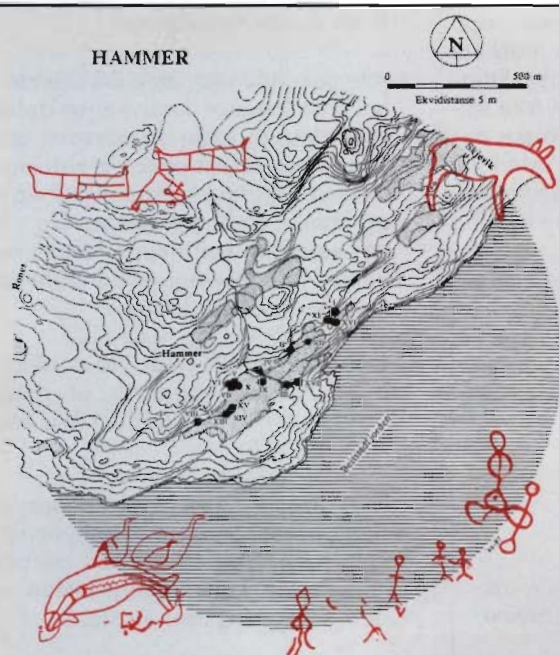
Bronsealderens ristninger

Bronsealderens mennesker drev også med fiske og fangst, men deres valg av bosted var i overveiende grad bestemt ut fra hvorvidt landskapet kunne brukes til åkre og beitemark. Der forholdene lå til rette for det, ble skogen ryddet. Åkrene ble pløyet og sådd. Sauer og kyr ble sluppet på beite. På denne måten deltok bronsealderens mennesker aktivt i utformingen av kulturlandskapet.

Selv om mange av bronsealderens helleristninger i dag ligger midt inne i et

høyproduktivt åkerlandskap, må dette ikke forlede oss til å tro at de lå på samme måten den gang de var nye. Da var åkrene små og spredte. Skogen sto ennå tett der mange gårder ligger i dag, og det meste av såvel innmark som utmark ble brukt til beite.

Også de fleste helleristningene fra bronsealderen i Midt-Norge finnes ved Trondheimsfjorden, men spredningsmønsteret er likevel et annet enn for veideristningene. Selv om det er båtfigurer som karakteriserer de eldste bronsealderristningene, ligger ingen av feltene som har slike figurer mot sjøen. Tvertimot ligger de midt inne på Skatval-halvøya og oppe i Stjørdalen foru-

Lengst til venstre: Røkke i Skatval. Helleristningene ligger på bergknauser midt inne i dyrket mark. Dalgangen sør for ristningene var tidligere myr, men kan ha vært dyrket også i bronsealderen. Plasseringen av ristningene er typisk for jordbruksristninger på Skatval og i Skogn. I midten: Foss i Hovin. Helleristningene ligger høyt oppe i dalsiden, i utkanten av dagens dyrkede mark. Dette er typisk for de fleste jordbruksristningene i Melhus og Stjørdal. Lengst til høyre: Hammer i Beitstaden. Helleristningene ligger rundt en smal stripe dyrket mark like opp fra stranden. Flere av feltene lå i strandkanten da figurene ble meislet inn. Situasjonen er typisk for veideristningene langs Trondheimsfjorden. Endel jordbruksristninger ligger også på denne måten, bl.a. her på Hammer.

ten på Geite i Levanger. Tar vi plasseringen i landskapet som utgangspunkt, kan det ikke være tvil om at det virkelig er et skille mellom veideristninger og jordbruksristninger.

Røkke på Skatval

Som eksempel vil jeg her vise Røkke på Skatval (Stjørdal), der vi finner desidert flest av de tidligste jordbruksristningene. Røkkegårdene grenser mot Trondheimsfjorden, men helleristningene er meislet inn i bergknauser som ligger omlag 100 moh, vel en halv kilometer fra stranden nær grensen mot Alstad. De fleste ristningene ligger på nordsiden av en øst-vestgående dalgang. I dalbunnen var det i nyere tid myrlandt, men myrdommen kan ha begynt etter bronsealderen. I skrånningen ned mot fjorden lå i forrige århundre gravfelt fra både bronsealder og eldre jernalder. I dag er ristningsbergene omgitt av dyrket mark på alle kanter.

Fram gjennom bronsealderen ble det laget helleristninger på stadig nye ste-

der. Trolig avspeiler dette en gradvis ekspansjon i bosetningen så vel som en økende befolkning.

Mot slutten av bronsealderen og i den tidligste jernalderen (fram til tiden omkring Kristi fødsel) finner vi helleristninger i mange ulike miljø. Mest fremtredende er *dalristningene*, som vi særlig finner på solvendte, selvdrenerende sand- og grusterrasser i Stjørdalen og Gauldalen. Ofte ligger disse ristningene høyt oppe i dalsiden, slik som på Foss i Hovin (Melhus).

Foss i Hovin

Helleristningene på Foss ligger høyt oppe i lia på østsiden av dalen, helt i utkanten av dagens oppdyrkete område. Høyere oppe, på Fossmoan, er det vide myrstrekninger som kan ha vært dyrket i bronsealderen. Flere gravrøyser viser at bosetningen i jernalderen (kanskje alt i bronsealderen?) strakte seg enda lengre oppover.

Langs Selbusjøen er det funnet helleristninger på flere gårder langs Sel-

bustranda. Disse *innsjøristningene* er hogd inn i store, jordfaste steiner, som før reguleringen av sjøen lå i strandsonen. De kan på mange måter sammenliknes med *fjordristningene* langs Trondheimsfjorden, der det etterhvert på nytt ble vanlig å meisle inn ristninger på svaberg langs stranden.

To forskjellige tradisjoner?

Særlig i Beitstaden viser det seg at mange av bergflatene med veideristninger også ble brukt til å hogge inn jordbruksristninger. Dette betyr likevel ikke at vi kan påvise noe direkte samband mellom de to formene for ristninger. Veideristningene er uten tvil de eldste, og de ble meislet inn i svaberg langs fjorden. De eldste jordbruksristningene ligger derimot flere kilometer inne i landet. Fra disse ble skikken med å lage slike ristninger (båter, ringer, fotsåler osv) spredt videre utover; oppover i dalene og tilbake til fjordbygdene.

Internasjonal organisasjon for bergkunstforskning stiftet

Sommeren 1988 ble det avholdt en stor internasjonal kongress om bergkunstforskning i Darwin, Australia. Arrangør var The Australian Rock Art Association (AURA).

På denne kongressen ble det enighet om å opprette en egen organisasjon

for bergkunstforskere fra hele verden. Organisasjonen, som er kalt *International Federation of Rock Art Organizations* (IFRAO), skal fungere som en paraplyorganisasjon for nasjonale og internasjonale bergkunstforeninger. Det australske tidsskriftet Rock Art Research vil foreløpig fungere som offisi-

elt organ for IFRAO.

Norge og Norden er foreløpig ikke representert i IFRAO, ettersom det her ikke finnes noen egen nasjonal eller regional forening av dette slaget.

Kalle Sognnes

HELLERISTNINGSKURS

Den 8. og 19. juni holdt Vitenskapsmuseet et kurs om helleristninger i Nesset kommune. Stedet var ikke tilfeldig valgt. På Bugge i Nesset ligger den største samling helleristninger mellom Nordfjord og Stjørdal, og trolig det best besøkte fornminneområde på samme strekning.

Seks interesserte personer møtte opp til første kursdag som ga en teoretisk innføring i emnet helleristninger. Ettersom regnet pøste ned, ble det ikke mulig å gå videre med den praktiske delen før noen dager senere. Men da kunne vi til gjengjeld kose oss i solsteiken med kost og maling for å gi ny glød

til en del av ristningene.

Alle som har vært med på å male opp helleristningenes furer vet at det er et svært inspirerende og morsomt arbeid. Teorier og diskusjoner om ristningenes mening og uttrykksform gikk livlig fram og tilbake blant deltakerne. Og slik må det være. En kan neppe forbli uberørt når en får disse figurene fra steinalderen så nært inn på livet.

Og resultatet ble godt. Nå er så mange av ristningene oppmalt at publikum også finner fram til de som ikke har fått maling.

Hvert tredje år framover håper Vitenskapsmuseet å kunne få benytte seg av denne nye ekspertisen hos deltakerne til å holde helleristningsfeltene her i god framsyningsmessig stand.

Kristian Pettersen

Deltakerne i aksjon. Foto: Steinar Meisingset

BREV - SPALTE

Tjørebrenning på myr

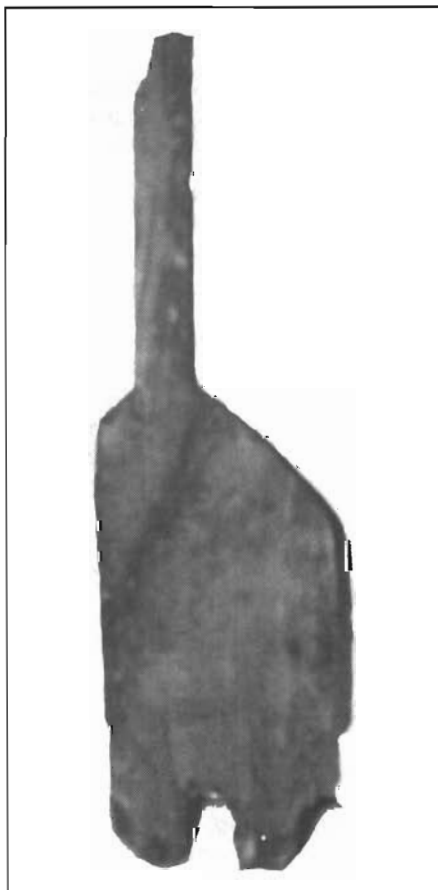
I SPOR 1989/1 hadde Oddmunn Farbregd en interessant artikkel om ulike måter å brenne tjøre på, deriblant tjørebrenning på flåter på myr. Her i Os kommune, Nord-Østerdal, er det ved grøftgraving funnet tre tjørebrenningsflåter på myr. Alle flåtene lå ca 50-60 cm nede i myra, noe som viser at det må ha gått flere hundre år siden det har vært brent tjøre på dem. Flåtene var av samme størrelse, ca 3,5 m i diameter, og besto av stokker som var kløvd og lå med flatsida ned.

Den ene tjørebrenningsflåten ble funnet i 1932 av bureiser Aksel Nygård i Narjordet, Os i Østerdal. Han skulle grave for hånd en kanal midt etter myra, 110 cm dyp og 120 cm bred. Det første han fant var en stav, ca 90 cm lang og 3-3,5 cm tykk og pent avrundet på toppen. Den lå på skrå ved tjørebrenningsflåten. Det neste var en treskuffe der bladet var ca 35 cm langt og ca 25 cm bredt. Skaftet var ca 55-60 cm langt, pent avrundet på toppen, men uten håndtak. Den lå også på skrå mot flåten. Oppå flåten lå flere lag med never som var svartbrent på overflaten, samt en god del trekullbiter. Etter å ha avdekket en del av flåten ringte han til sivilingeniør og bygdebokforfatter Ivar Streitlien på Tynset, som konstaterte at det var en meget gammel tjørebrenningsflåte.

Midtstokken på flåten var delt slik at det ble et hull midt på, og under der var det gravd en «gryte» som sto full av vann. Da kanalen ble gravd fram til hullet, rant det ut en mørkebrun væske som luktet stramt av tjøre og terpentin. Bekken nedenfor myra var brunfarget i lengre tid etterpå. Stokkene i flåten var litt grålige utenpå, men inni var veden hvit og fin. Ved sida av flåten lå det en liten brått med oppkløvd tjøreved med tanke på neste brenning som det ikke ble noe av. Etter tørking ble dette fin peisved. Stokkene i flåten ble tatt opp,

tørket og kappet til ved. Det ble ikke tatt vare på noe fra denne flåten med tanke på tidfesting.

Den andre flåten ble funnet ved graving av springvannsgrop høsten 1977 av Jon Aamo på Lyngan gård i Dalsbygda, Os. Denne flåten av kløvde stokker hadde en diameter på ca 3,5 m og lå ca 50-60 cm nede i myra. Flåten ble skadet av gravemaskinen, men jeg tok senere en prøve av en stokk, og ¹⁴C-prøven (9.12. 1979) viste en alder på 800 år ±60 år regnet fra basisår

Treskuffen som ble funnet på Lyngan gård i Os. Skaftet er brukket, men har trolig vært 50-60 cm langt.

1950. Gravemaskinen grov fram en treskuffe som ble tatt vare på (se foto). Bladet er 35 cm langt og ca 25 cm bredt, men endel er kommet bort. Av skaftet er det bare 34 cm igjen, den øverste delen er borte. Skaftet har antagelig vært like langt som på treskuffen fra flåten i Narjordet.

Ved siden av denne flåten lå det også en brått med oppkløvd og renøksset tjørebrenningsved og en 5 m lang tømmerstokk, flathogd på en side, med tydelige hoggmerker som viste at den har vært brukt som underlag når tjøreveden skulle småkløves og renøkses. Smak og lukt av terpentin og tjøre av vannet fra denne myra var så sterk at det ikke var brukbart som drikkevann.

Den tredje flåten ble funnet av Arvid Bakken i 1977, under grøftgraving ved nydyrking på gården nedre Berg, Vangrøfta i Os. Flåten besto av kløvde stokker med en diameter på 3,5 m. Flåten lå ca 50-60 cm nede i myra, men var skadet av gravemaskinen, slik at det var en blanding av stokker, neverbiter og kullbiter. I ytterkanten av flåten lå det endel halvbrente tjørebrenningsstikker etter siste brenning. ¹⁴C-aldersprøve (9.2.1978) av disse halvbrente stikker viste 580 år ±50 år. Trekker en 580 år fra basisåret 1950, kommer en til året 1370, og med 20 ±år er en ved det svarte året for det norske folk — Svartedauen.

Det er nærliggende for meg å tro at tjørebrenninga på alle de tre flåtene ble innstilt omtrent samtidig, og at grunnen var Svartedauen som reduserte folketallet så mye at tjørebrenning ble innstilt for en del år, og myra gjemte flåtene.

¹⁴C-prøvene viser at de tre tjørebrenningsflåtene i Os har omtrent samme alder og brukstid. De ligger på omtrent samme dybde i myra, og regner en med at vanlig god grasmyr «vokser» ca

1 mm pr år, er det 5-600 år siden flåtene sist var i bruk. En må videre gå ut fra at brukstiden på flåtene har vært ca 150-200 år. De har neppe vært i bruk hvert år, men så ofte at trafikken rundt flåtene har hindret myra i å vokse over dem.

Bureiser Aksel Nygård, som i 1932 grov fram tjørebrenningsflåten i Narjordet, har fremdeles god hukommelse og kunne detaljert beskrive hvordan flåten så ut da den ble funnet og hvordan den måtte ha vært brukt.

Olav Hummelvoll
Os i Østerdalen

Svar:

Presentasjonen som Olav Hummelvoll gir av myrmilefunn i Os er interessant på fleire måtar. Dei mange konkrete og detaljerte funnforholda er karakteristiske, og gjer det kanskje lettare å kjenne att myrmilene for den som kjem borti dei.

Myrmilene i Os er vidare dei sørlegaste som er kjent — hittil. Er konsentrasjonen av denne miletypen til Midt-Norge verkeleg eller berre tilsynelatande? Kjem det etter kvart slike funn frå andre landsdelar og?

Oddmunn Farbregd

Retorisk om retorter og anna om tjørebrenning

Eg viser til den fine artikkelen av Oddmunn Farbregd i SPOR 1989/1.

Ei retorte er på mange vis ein klassisk type apparatur, som høyrer heime både hos alkymisten i middelalderen og i moderne industrianlegg. Difor gjeld det at vi brukar ordet på rett vis, ikkje minst dersom vi driv med opplæring og formidling.

Klassisk retorte:

Det er ein behaldar med opning for gass på toppen og med utvendig oppvarming. Retorta tar vi i bruk når vi vil skilje ut gass frå væske eller fast stoff. Den gassen som driv av kan vi eventuelt kondensere på ein annan plass.

Retorta høver difor godt for tjørebrenning, t.d. i eit enkelt spann, men og for framstilling av koks i store industrianlegg. Ved slik tørrdestillasjon står re-

tortene loddrett i batteri med brennkammer i mellom. (Truleg må og mange apparat i dei tusen heimar reknast for retorter!)

Difor er teikninga av retorta på side 10 i SPOR 1989/1 misvisande. Men om røyret er på toppen blir ho rett. Tjøregryta er særst interessant fordi ho slår saman destillasjon og kondensasjon i same omsnromet. Toppa av gryta er varm og botnen kald!

Elles finst det mykje levande tradisjon om tjøre i Budalen. John Endalsvoll har synt meg vassgroper i ei myr, bruka til tjøremile. Men tjøra rann ut fordi det var hol i botnen!

Arne Espelund

En ny himmel og en ny jord!

Jeg leste med glede Øystein Ekrølls artikkel: «Jordiske gleder og helvetes pine» i SPOR 1989/1. Han avslutter artikkelen med en del spørsmål. Jeg har også grublet litt over hvorfor spillebrikker og terninger dukker opp i religiøse sammenhenger som i graver fra jernalderen. Hva folk tenkte da de ga den døde gravgaver, vet vi ikke. Vanligvis er det blitt sett på som nødvendighetsartikler den døde ville trenge i livet etter dette.

Livet etter døden

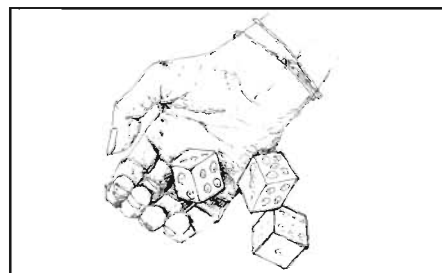
I norrøn religion finner vi flere forestillinger om livet etter døden. Det er bilder i molltoner — et liv i Hel med få gleder. Men vi har også lyse skildringer. Vallhall er rene paradiset for storfolk og krigere. Her møttes einherjene til daglig strid og forsoning ved matbordet om kvelden. Hadde en mann forventninger om å komme til Vallhall etter døden, var det vel naturlig å gi ham våpen med i grava.

Verdens undergang

Forestillinger om de siste tider i norrøn religion finner vi i to Eddakvad: *Vav-trudnesmål* og *Voluspå*. I *Voluspå* forteller en kvinnelig sannsigerske hvordan kosmos skal gå i stykker, i oppløsning: Sola skal svartne, jorda synke i havet og stjernene slukne. Da vil det bli en alles kamp mot alle:

*Brødre skal kives,
bli hverandres bane,
søskenbarn skal
bryte slektsbåndet.
Hardt er det i verden:
utukt og hor,
økstid, sverdtid,
skjold skal splintres
stormtid, vargtid
før verden stuper ...*

Versene kan forklare at våpen vil bli svært så nødvendige i livet etter dette.

Selv om tavl og sjakk var populære spill i vikingtida, og selv om det fantes uforbederlige spillere den gangen også — folk som satt og kastet terning langt ut i de små timer, så var vel kanskje ikke spillebrikker nødvendighetsartikler under slike forhold?

Ny jord

Eller var spillebrikkene det? Kanskje noen vektla andre framtidsvyer: Visjonen om en ny jord som skal fødes av de gamle ruinene. En jord fri fra alt ondt, der guder skal leve sammen i all fordragelighet. Det finner vi også beskrevet i *Voluspå*:

*Opp ser hun komme
enda en gang
jorden av hav
idelig grønn ...
Der skal de så
med undring se
i gresset brikker
av gull til tavlspill
dem de eiet
i urgamle tider.
Nå skal usådde
åkrer gro
all skade bøtes ...*

Håpet folk å komme til en eviggrønn jord, der åkrene vokste usådd og hvor terninger trillet blant spillebrikkene i gresset slik det var i tidenes morgen? Er det slike forestillinger som får noen til å tro at spillebrikker (og terninger) er vel så viktige gravgaver som våpen for livet etter døden?

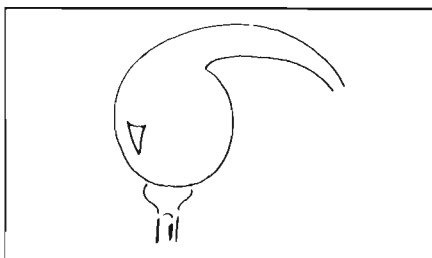
Fred- og lykkesymbol

I taket på Al stavkirke, som nå er utstilt på Historisk museum i Oslo, er det malt flere sentrale scener fra Bibelen. Ett av bildene viser Adam og Eva i Edens hage før syndefallet. På bildet rett ovenfor dette finner vi en mann og kvinne som er sluppet inn i Paradis. Og hva gjør de? Jo, spiller brettspill!

Forestillingene om spillebrikker som symbol for fred og lykketilstand levde altså videre i tidlig kristen tid. Ål-taket er malt mot slutten av 1200-tallet.

Jeg tror kanskje sjakkbrikkene som er funnet i kirkekoret i Olavskirken, kan være uttrykk for håpet om en bedre tilværelse etter denne.

Og da er kanskje sammenblandingen fra Olavskirken ikke så merkelig —

Maleri fra taket i Ål stavkirke. En mann og en kvinne spiller brettspill i Paradiset — en videreføring av den gamle forestilling om spillebrikker som symbol for fred og lykketilstand. Foto: Universitetets Oldsaksamling

spillebrikkene og dommedagsskulpturen? De er symboler for paradisiske glede eller helvetes pine — de to konkrete alternativene folk har i livet etter dette? Men å hevde at prestene brukte dem som synlige påminnelser, som «AV-hjelpemidler» den gangen på 1100-tallet, er nok å trekke det for langt. Skjønt det er en fristende tanke.

Når vi bare har små fragmenter, gir det inspirasjon til å spekulere blant annet over folks trosforestillinger.

Ellen Høigård Hofseth

Järnslag och relativa dateringar

I SPOR 1989/1 diskuterar Anne-Brith Hatleskog och Arne Espelund vanskeligheten i att relativt datera järnslag med hjälp av gravar, gravfynd m.m. Upprinnelsen till diskussionen är huruvida järnluppen från Solvang är från romersk järnålder, folkvandringstid eller vikingatid — tidig medeltid och om järnproduktionen var större än man tidigare trott under den äldre perioden i förhållande till den yngre.

Jag har givetvis ingen lösning på denna norska diskussion. Däremot kan jag i korthet redogöra för en liknande diskussion från svenskt område, där senare tiders undersökningar ordentligt omkullkastat tidigare antaganden.

Det lilla skogrika landskapet Gästrikland är, arkeologiskt sett, mest känt för sina talrika järnframställningsplatser. Vi

känner för närvarande cirka 500 stycken. Redan tidigt, på 1800-talet, konstaterade forskarna att mängden järn som tillverkats i Gästrikland hade varit så omfattande att en betydande försäljning av järn till andra landsdelar måste ha pågått. Köpare fanns i de betydligt mer folkrika, men råvarufattigare landskapen Gotland och Uppland. Eftersom gravarna och gravfynden i Gästrikland huvudsakligen var från vikingatid antogs att järnframställningen också var från samma tid. Extra styrka till detta antagande gavs av det faktum att gravarna ofta är uppbyggda av järnslag eller att slaggförekommer i omedelbar närhet till gravfälten. I mer än 100 år har forskningen accepterat och förstärkt denna tolkning. Men så kom ¹⁴C-metoden.

I samband med att SGU, Sveriges Geologiska Undersökning, kartlade jordarter i Gästrikland, insamlades fem kolprover från slaggvarp. Ett av dessa ligger intill ett vikingatida gravfält och daterades till mitten av 1200-talet. De andra fyra varpen ligger inte i närheten av kända gravar eller boplatser, tre av dem erhöi dateringar från romersk järnålder och den fjärde från folkvandringstid. Dessa dateringar slog aldrig igenom i debatten. De ansågs alltför disparata och ingen vågade sätta tilltro till dem. De gick dessutom stick i stäv mot tidigare vedertagen uppfattning om bebyggelsesutvecklingen i landskapet.

När jag själv för första gången kom i kontakt med Gästriklands äldsta järn-

hantering 1981, var en fråga av intresse hur stor framställningen egentligen hade varit. Äldre litteratur var mycket generaliserande på denna punkt, och det antogs allmänt att man tillverkat betydligt mera järn än gästrikarna själva kunnat konsumera. En mer differentierad bild av landskapets äldsta järnhistoria började växa fram. Även om flera gravfält med vikingatida gravtyper innehöll järnslag, fanns det också många gårdar med gravfält på vars domäner saknades kända slaggförekomster. Det fanns också ett mindre antal mycket stora slaggvarp som inte utan vidare kunde placeras med avseende på gårds- eller bytillhörighet eftersom dessa slaggvarp låg på utmark långt ifrån bykärnorna. Vid genomgång visade sig tre av de slaggvarp som SGU daterat vara mycket stora.

Eftersom mitt intresse koncentrerades kring eventuell överproduktion och till vilken tid denna hörde hemma, daterades ytterligare fyra järnframställningsplatser som kunde fylla kraven på förmodad överproduktion. Tre av platserna daterades till romersk järnålder och den fjärde till folkvandringstid. Den slutsats som man borde dragit redan efter SGU's dateringar, dvs att det fanns två, en äldre och en yngre järnframställningshorisont, framstod härefter som tämligen klar.

Dels hade vi en yngre järnframställningsfas tolkad utifrån förekomsten av vikingatida gravar med järnslag, men inga ¹⁴C-dateringar, och dels hade vi en äldre horisont med stöd i ¹⁴C-dateringar, men utan någon som helst koppling till kända samtida gravar eller boplatser. Bebyggelsesutvecklingen såsom vi känner den genom de fasta fornlämningarna, i första hand gravarna, är att under perioden AD 0-350 finns inga spår efter fast bosättning, AD 350-750 företräds huvudsakligen av enstaka bygdeggravfält och AD 750-1050 karaktäriseras av den så kallade vikingatida befolkningsexplosionen. Från att ha varit ett glest bebott landskap blir Gästrikland fullkoloniserat senast under vikingatidens slutfas.

Tre arkeologiska undersökningar av järnframställningsplatser i omedelbar anslutning till vikingatida gravfält utanför Gävle, under 1980-talet, har komplicerat bilden ytterligare. Förväntningarna på att dessa järnframställningsplatser skulle få samma dateringar som de kända gravarna kom delvis inte att infrias. Norr om Gävle undersöktes en järnframställningsplats. ¹⁴C-dateringen från slagglagret gav AD 430. Det alldeles intill liggande gravfältet undersöktes delvis på 1920-talet och gav

forts. s. 45

SKOGBRUK I STEINALDEREN

- om motetenking i arkeologi og pollenanalyse

av Lisa Gay Bostwick Bjørck
ill. etter L. R. Gonick

Den fiendtlige skogen

Fra bonde til jeger

Februk på hobby-basis

Hvordan brukte menneskene skogen i steinalderen? Var de redde for den tette, mørke skogen som vokste frem mot slutten av eldre steinalder? Var denne urskogen så lite innbydende og næringsfattig at den var tom for dyr som menneskene kunne jakte på? Hogde menneskene ned denne skogen så snart de begynte å dyrke jorda for alvor?

Svar på slike spørsmål er avhengig av data fra to fagområder, arkeologi og pollenanalyse. Pollenanalyse kan fortelle oss om vegetasjonen i steinalderen. Arkeologi forteller oss hvor menneskene bodde og hvilke redskaper de brukte. Dermed kan vi danne oss et bilde av hvordan de levde, om de var jegere, fiskere eller bønder.

Vitenskapelige analysemetoder og tolkningsmodeller forandrer seg over tid. Det er nesten som forandringer i klesmoter: Fra slengbukser og miniskjørt til rettbukser og lange skjørt (og tilbake til slengbukser og miniskjørt, men vitenskapsmenn liker å tro at alt utvikler seg til det bedre, så her stopper sammenligningen). Akkurat nå er det kommet nye tolkninger som forandrer vår oppfatning av steinaldermenneskenes bruk av skogen. Ikke alle arkeologer og pollenanalytikere er like begeistret for de nye tolkningene, og det diskuteres heftig i begge fag for tiden. Jeg tilhører dem som liker «siste mote», og er kanskje ikke den mest objektive anmelder. Jeg skal likevel prøve å skissere problemene slik at du kan gjøre deg opp din egen mening.

«Fjorårets økologiske tolkningsmodell»

Pollendiagram fra myrer og tjern forteller oss at eik, lind og alm kom til Norge for rundt 6000 år siden. Den lysåpne skogen av bjørk, furu og hassel ble forvandlet til mørk, tett edel-løvskog. Mot slutten av eldre steinalder kan det synes som om menneskene forlot skogen etter som dyrelivet ble fattigere i den stadig tettere vegetasjonen. Enkelte forskere oppfatter det slik at skogen ble en fiende som menneskene ikke våget å trosse. I Telemark tolker arkeologen Egil Mikkelsen det første februket som resultat av stadig tettere løvskog og mindre dyreliv både i skog og fjell.

Arkeologene bruker ofte økologiske teorier og analysemåter for å forklare hvordan menneskene brukte skogen i steinalderen. Forholdet mellom mennesker og miljøet er analysert som et helhetlig system. Forandringer i «menneskesamfunnet» betraktes som et resultat av forandringer i omgivelsene. Derfor er befolkningspress, innvandring, og miljøforandringer de vanligste forklaringene på større endringer i menneskenes levestil, som for eksempel overgangen fra fangst til jordbruk.

I pollendiagram fra ulike steder rundt Oslofjorden kan det synes som om de tidligste jordbruksrydningene gror igjen etter noen hundre år. Arkeologene ser dette som et tegn på at menneskene gikk tilbake til jakt og fiske som hovednæring, etter å ha vært bønder en tid. Tidlige beiteindikatorer i pollendiagram fra Vest-Norge (smalkjempe), gjorde at forskerne Bakka og Kaland konkluderte med at husdyrhold begynte opptil 2000 år før åkerbruk. Husdyr-

Lisa G.B. Bjerck er utdannet arkeolog og pollenanalytiker, og har i de senere år vært knyttet til ulike prosjekter ved Vitenskapsmuseets arkeologiske avdeling. Hun er særlig opptatt av steinaldermenneskets bruk og innflytelse på sin tids vegetasjon, og peker her på nye innfallsvinkler i tolkningen av overgangen mot et jordbrukende samfunn.

hold var tydeligvis ikke så viktig rent ernæringsmessig, menneskene i yngre steinalder fortsatte i alle fall å bo nær gode fiskeplasser. De var sauebønder på «hobbybasis» i ca 2000 år.

Disse konklusjonene passer med data og tolkningsmodeller. Men det finnes ingen gode forklaringer på hvorfor vestlendingene orket å passe sauer i så liten målestokk, og hvorfor østlendingene ga opp å være bønder.

«Årets sosiale tolkningsmodell»

De seineste tolkningene legger mer vekt på hvordan sosiale mekanismer styrer menneskenes forhold til omgivelsene. Her legges større vekt på den rollen «menneskesamfunnet» spiller i øko-systemet. Kulturelle behov og tradisjoner kan styre hvordan menneskene bruker planter og dyr. I USA finnes mange åkrer fulle av gresskar. Og hva brukes gresskarene til? Noen blir til gresskarpai, men de fleste ender som «Jack'o'lantern», lykter som skinner i alle amerikanske vinduer den 31. oktober, «Halloween». Kanskje du vet andre eksempler på slik ikke-matnyttig bruk av naturen?

Nei, fortidsmenneskene var nok ikke pelskledd tullinger som bare spiste, sov og laget nye pilespiss-typer. Steinaldermenneskene var neppe passive brikker i naturens spill som bare godtok og tilpasset seg. Det er mer sannsynlig at de var miljø-eksperter som styrte og kontrollerte sine omgivelser. Dette nye synet på mennesker i naturen gjør at mange tror at steinalderjegerene ofte svidde av skogen for å lage små rydninger som ga beite til vilt. Slike små rydninger gjorde det også lettere å jakte.

Det er mye som taler for at steinaldermennesker plantet og dyrket noen «ville» matplanter, for eksempel hassel, i nærhet av boplassen. Jordbruk behøver ikke å være et uttrykk for innvandring, befolkningspress eller miljøforandring. Kanskje de tidligste jordbruksprodukter var tegn på prestisje, som fenalår og festgrøt, ting som ble brukt

til å markere status og spesielle begivenheter. Og dermed har vi kanskje en forklaring på hvorfor menneskene på Vestlandet drev jordbruk «på si» i nesten to tusen år! I så fall fantes det «japper» allerede i steinalderen.

Også pollen-analytikere har begynt å tenke i nye baner. Nå er det ikke bare prøver fra større tjern og myrer som analyseres, men også prøver fra steinalderboplasser, fra små myrer, og fra tett skog. Pollen-analytikere begynner å få større forståelse for forholdet mellom fortidens og nåtidens vegetasjon, og forholdet mellom pollen og vegetasjon. Pollendiagram fra små, lokale prøvesteder viser at urskogen var ikke så mørk, tett og næringsfattig som vi trodde. Og i mange pollenprøver finner vi mengder av trekullstøv, sannsynligvis spor etter skogsrydninger fra eldre steinalder. Ja, dette er «skogbruk på steinaldernivå».

I de små, lokale pollendiagrammene fra Vest-Norge finner vi kornpollen og beiteindikatoren smalkjempe samtidig. Åkerbruk og februk ble altså introdusert samtidig. Den svenske pollen-analytikeren Hans Göransson har oppdaget at styvings-trær (trær som det høstes løv-fôr fra) produserer mer pollen enn trær som ikke er styvet. Dersom

menneskene styvet trær for å skaffe fôr til flere og flere husdyr, kunne altså dette gi økt pollen-produksjon, som i pollendiagrammene kan forveksles med at skogen gror igjen. Og dermed behøver vi ikke undre oss over hvorfor folk sluttet med jordbruk ved Oslofjorden: De sluttet nemlig ikke, men var blitt flinke skogsbønder. Dette er en ny form for skogbruk.

Skogen var utnyttet og påvirket av mennesker allerede i steinalderen. Jeg tror at fortidens mennesker hadde dype og detaljerte kunnskaper om de tilgjengelige natur-ressursene. Med de nye tolkningsmodellene møter vi jege-ry som skogbruk i eldre steinalder, og senere som skogsbonde i yngre steinalder.

Vil du vite mer?

Göransson, H. 1983: Når begynner neolitikum? *Popular Arkeologi* 1:3.

Bjerck, L.G.B. 1988: Remodelling the Neolithic in Southern Norway: Another Attack on a Traditional Problem. *Norw. Arch. Rev.* 21(1):21-52.

Mikkelsen, E. 1984: Neolitiserings i Øst-Norge. Universitetets Oldsaksamling Årbok 1982-1983, 87-119.

Bakka, E. & Kaland, P.E. 1971: Early farming in Hordaland, western Norway. Problems and approaches in archaeology and pollen analysis. *Norw. Arch. Rev.* 4(2):1-35.

Gonick, L.R. 1987: Ned fra Trærne. J.W. Cappelens Forlag A.S.

Skogbruk på steinaldernivå

Skogsbønder og jordbruksjapper

100 ÅR

siden

Hundreårsjubileum for «tusenårsstemne»

Bautaen på Vang frå 1889.

Gravhaugane på Vang i Oppdal er tusen år gamle og enda eldre. Tilsaman dekker dei meir enn 100 dekar og danner eit nokså spesielt kulturlandskap frå jernalderen. Oppi dette står ein bautastein som vart reist i 1889. Men den i seg sjøl er også blitt eit interessant kulturminne. Litt av kvart på kulturfronten i Oppdal er knytt til denne steinen. Det skjedde merkelege ting på Vang for hundre år sia - og ved jubileet i år også.

Fargerik historie fortalt av augevitne

Inne i skogen mellom hundrevis av gravhaugar står bautaen av oppdalskifer. Den har ei innskrift, eit vakkert dikt. Til slutt står årstala 863 - 1889. At det var ein amtsskolelærer Hansen som reiste steinen, står i bygdeboka. Elles har det vore glømt eller lite kjent kva som var bakgrunnen for minnesmerket.

Men om det står det faktisk rett mye i lokalavisa Opdalingen frå 9. september 1954, i ein artikkel av Sivert H. Sæther (1873 - 1961): «En beretning om et tusenårsstevne i Oppdal år 1889.» Sæther var sjøl til stades og kunne skrive ned ei fargerik historie. «Jeg skal her forsøke å gjengi hva jeg husker om dette stevne, som ble arrangert en søndag i september 1889», begynner han i nøkterne ordelag.

«Det traff seg slik at den flyttbare Amtsskole (Fylkesskole) ble henlagt til Oppdal i 1888. Det var to lærere, nemlig førstelærer O. Hansen, en sunnmøring, og annenlærer K. Hagen, visstnok østerdaling. Begge disse var svært historisk innstilt.» (I ein artikkel frå 1922 har Nils Magerøy fortalt at Hansen var frå Valderøy, og at Amtsskolen var i Oppdal berre to år, i 1888-89.)

Harald Hårfagre og hornmusikken

Sæther held fram: «Lærer O. Hansen hadde da funnet ut at det i 1889 skulle være tusen år siden Harald Hårfagre drog gjennom bygden på sitt erobringstokt for å samle Norge til ett rike.» (Årstalet 863 på bautaen, passeleg før det hevdvunne samlingsåret 872, viser at amtsskolelæraren nok ikkje var så opptatt av det nøyaktige jubileumsåret, men meir av å markere det spesielle ved staden Vang.)

«Hansen satte seg så i forbindelse med noen av bygdens fremste menn, deriblant lærer Gustav Bjerkager, for å få foranstaltet et minnestevne om begivenheten. Det ble bestemt at de som ville delta i stevnet skulle møte opp ved hovedkirken en søndag i september etter gudstjenesten. Men et friluftstevne som dette skulle være, uten hornmusikk, ville smake omtrent som usaltet smør. Men Gustav Bjerkager kjente til at der i Kvikne var stiftet et hornmusikorps for ikke lenge siden. Han satte seg i forbindelse med disse, og de var villige til å komme mot en passende godtgjørelse.

Lærer O. Hansen hadde fått i stand en fane, som ble båret i spissen for demonstrasjonstoget foran musikken og ned til Tinghaugen (på Vang-feltet), et lite stykke ned for Oppdal sykehjem, hvor det på forhånd var reist en bauta av oppdalsstein til minne om de fedre som tok opp striden mot Harald og falt. Man antar at de først møttes oppi Risberget, hvor veien over fjellet kom ned, men at oppdalingene og kanskje andre fra Orkladalføret måtte trekke seg tilbake til Tinghaugen, hvor man mener det skulle ha stått et Hov. Det finnes en masse graver i nærheten av denne Tinghaugen, og her antar man at den siste motstand ble knekket.

Bautaens avduking ble foretatt av lærer O. Hansen, og på bautaen er påmalt denne tekst som var forfattet av Hansen:

T.h.: Hornmusikk på jubileumsstemne
10. juni i år. Foto: O.Farbregd

av Oddmunn Farbregd

*I old fribaaren mand
paa dette sted gav møde
med lov at bygge land
og for sin frihed bløde.
Bag kamp for ædelt stort
vel hvile deres ben
men hvad de have gjort
bevidner denne sten.*

Herfra gikk toget til min gård Sæter (populært kalt Sæshaugen), hvor de som var med kunne få løse billett for å få noe bevertning. Man anslo at det deltok ca 1000 mann i stevnet, som fortsatte med taler og musikk til langt utover kvelden.

Musikken, ja. Det gav støtet til at det ble besluttet å få i stand et musikkorps også her i Oppdal, og det ble samtidig bestemt at det mulige overskudd av billettinntektene skulle benyttes til innkjøp av hornmusikkinstrumenter. ... Og musikkorps - riktignok bare 6 mann - kom i virksomhet senhøstes 1889. Man kan således si at Harald Hårfagre var den

første bidragsyter til Oppdals første musikkorps.»

«Løgn og forbannet dikt»

er eit velkjent sitat frå Peer Gynt. Diktet på bautaen er så fint at det er leitt å måtte understreke at det gir feilinformasjon om staden Vang og gravfeltet. Hansen sine førestillingar var forelda alt den gongen. Dei skriv seg tydelegvis frå det som Gerhard Schøning skreiv om gravfeltet etter han såg det i 1775. Han tenkte seg dei mange gravene (der det jo ofte ligg våpenutstyr) som resultat av eit stort slag.

Kor vidt det har vore tingplass og hov der gravfeltet er, veit vi ingenting konkret om. Det er verken påvist eller motbevist. Men om gravene er kunnskapen sikker: Dei skriv seg ikkje frå ei enkelt, dramatisk hending, men har blitt til gjennom mange hundre år. Og det er ikkje berre krigarar som ligg her, men vanlege menn og kvinner. At enkelte som slost mot Harald Hårfagre i «sla-

get på Oppdalsskogen» også kan vera gravlagt på Vang, er ei anna sak. Men det er på andre måtar at den store gravplassen er interessant. Jfr artikkelen på s. 36.

Dramatikk og PR i jubileumsåret

Hundreårsjubileet for bautaen inspirerte til ekstra innsats og markering i år med friluftsstemne og hornmusikk i juni. Men fram til den tid skjedde merkelege samantreff.

Akkurat i passe tid vart avisartikkelen om stemna i 1889 oppdaga av Kjell Haugland, som er historikar, lektor, formann i kulturstyret, ein av dei som har arbeidd mest med å sette gravfeltet i stand for publikum. Så var det ein vinterstorm like før årsskiftet som skapte mye røre. Omkring 50 store og gamle furutre i nedre halvdelen av

forts. s. 48

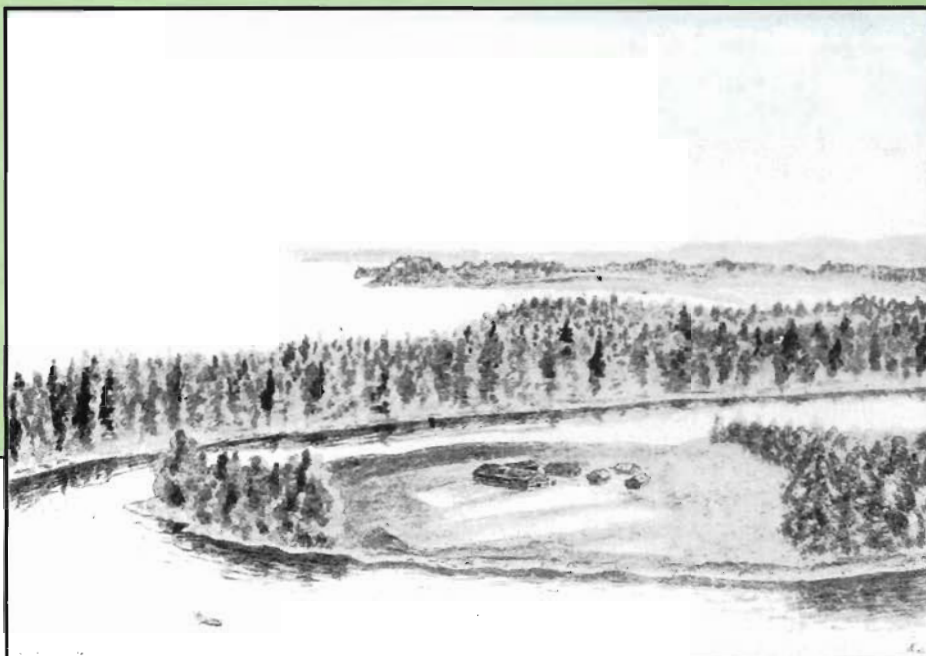
«Jubileumsfunnet»: Det utanlandske bronsebeslaget frå rotvelta i haug 318, fram- og baksida.
Foto: P. E. Fredriksen

Jubileumsfunnet under rotvelta

Stormen sist vinter letta på lokket av oldtidslandskapet. Under ei rotvelte i kanten av haug 318 kom saker og ting til syne. I haust vart heile haugen utgravd. Men nesten alle funna frå grava låg nettopp i rotvelta. I tillegg til tidlegare funn kom det fram både sverd, spyd, kniv og fleire perler. Gravgodset låg konsentrert innafor berre ca 2 m², og var etter alt å dømme kome der samtidig. Visse ting tyder på at både mann og kvinne var gravlagt saman, sjøl om dei brente beinbitane var for få og små til å fortelle noe om det. Dobbel sett av kniv, sigd, bisselmunnbitt og kvervel (svivel) kunne passe med ei dobbeltgrav. Det fullstendige våpensettet sverd, spyd, øks og skjold må reknast som mannsutstyr. Men 10 perler, nålehus og bronsebeslag brukt som prydspenne, det er derimot saker som helst skulle tilhøre ei kvinnegrav. Men

ovale bronsepenner, det mest særmerkte kvinneutstyret, vart ikkje funne. Så spørsmålet om dobbeltgrav er ikkje sikkert avklart. Grava kan tidfestast til ca 900-950 e.Kr. *

Det dekorerte bronsebeslaget fortel noe som er både dramatisk og karakteristisk for vikingtida. Dekoren viser at gjenstanden er komen frå dei britiske øyane, helst England. Form og festegaglar tyder på at det først var eit prydbeslag frå eit kors, skrin eller anna utstyr i kyrkje eller kloster. Det er tale om røvargods frå vikingferd i vesterveg. Av slike funn er det tidlegare gjort tre i Oppdal, i heile landet ca 150. Spor av nålefeste på baksida av beslaget viser at det her til lands vart brukt som smykkespenne, brosjé. Kor vidt sverdet og dei andre våpna i grava var brukt til å få tak i denne verdifulle souvenirren, det er noe vi må overlata til fantasien ...

Lokalhistorikeren Henrik Mathiesens bilde av området omkring Nidelvens nedre løp. Mathiesen har latt hele halvøya være dekket av skog. Det var i tråd med oppfatningen om at Nidarnes var et utmarksområde under Lade gård. (Fra Henrik Mathiesen: *Det gamle Throndhjem*. Kra. 1897)

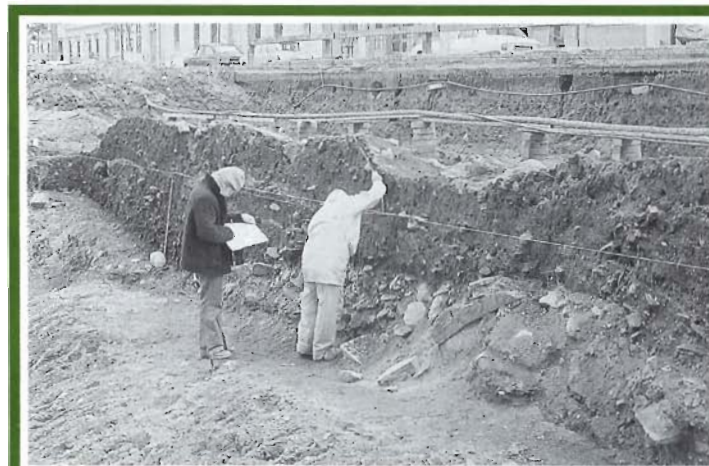
Det kan være vanskelig å forestille seg at det for 1000 år siden eller lenger utfoldet seg et vakkert og særpreget kulturlandskap der hvor Trondheims stein-, asfalt-, glass- og betongkonstruksjoner nå dominerer.

Idag trenger en ikke lenger nøye seg med bare å fantasere seg tilbake til en fjern fortid: Riksantikvarens arkeologer har nemlig i samarbeid med naturhistorikere og geologer fra UNIT/AVH forsøkt å gjenskape natur- og kulturlandskapet slik det i grove trekk kan ha sett ut før den første spire til bymessig bebyggelse vokste frem på halvøya. Men hvorfor er det i det hele tatt så viktig å få noe å vite om naturforholdene på Nidarnes lenge før byen kom til?

Kunnskap om det opprinnelige terrenget kan fortelle om det har eksistert gode eller dårlige naturgitte forutsetninger for bosetning i området. Har man valgt dette området fordi det ut fra naturens side var spesielt egnet til etablering av en «urban» bosetning? Kan det ha eksistert naturgitte hindringer som på en eller annen annen måte har påvirket bebyggelsens form og utvikling? Osv.

I en større sammenheng kan dessuten innsikt i de opprinnelige naturforhol-

dene være med på kaste lys over det eldste byanleggets næringsøkonomiske grunnlag: hvilke lokale ressurstilganger var f.eks. tilgjengelige for de første kaupangboerne? Et annet «klassisk» spørsmål er om det har eksistert en eldre (pre-urban) bosetning på halvøya. Ut fra pollenanalyser vil det være mulig å påvise en slik eventuell eldre bosetning, bl.a. gjennom å påvise vegetasjonsendringer som følge av menneskelig aktivitet og ved hjelp av vekster som kunne indikere et forhistorisk, lokalt jorbruk og husdyrhold.

Snitt gjennom kulturlagene i Søndre gate 4 (Sparebanken Midt-Norges tomt). Foto: Riksantikvaren

LANDET

— tverrfaglig sam-
natur- og kulturland-

av Axel Christophersen

Nedenfor følger en beretning om de resultatene som samarbeidet på tvers av faggrensene inntil nå har gitt. Men først litt om bakgrunnen.

Nytt lys over gammelt landskap

Kunnskapen om de natur- og bebyggelsestopografiske forutsetningene for det eldste byanlegget var lenge preget av rene gjetninger og fri fantasi. I 1977 kunne imidlertid arkeologen Øivind Lunde i avhandlingen «Trondheims fortid i bygrunnen» presentere det første kart over de opprinnelige terrengforholdene på Nidarneshalvøya. Kartet bygget på et større antall høydemålinger av den opprinnelige markoverflaten, som idag ligger dekket av et 2-8 m tykt såkalt kulturlag, dvs opphopet avfall og rester etter 1000 års uavbrutt bebyggelse. Lundes kart åpenbarte et opprinnelig terreng som til store deler adskilte seg fra det man inntil da hadde forestilt seg: I stedet for det flate landskapet som idag preger Midtbyen, åpenbarte det seg et småkupert terreng dominert av flere høyereliggende, tørre sandbakker. Og elveløpet utmerket seg ved at flere store, grunne vikler (loner) skar seg inn i elveskrenten på bysiden.

Arkeologer, geografer, botanikere og zoologer i samarbeid

Lundes kart var tegnet hovedsakelig på grunnlag av eldre målinger av overgangen mellom undergrunn og kulturlag. Gjennom 1970- og 1980-tallet ble det under de arkeologiske undersøkelsene i bygrunnen systematisk samlet store mengder nye data om grunnforholdene på halvøya. I 1987 innledet derfor arkeologer ved Riksantikvarens utgravningskontor i Trondheim og Geografisk institutt/AVH et samarbeid med henblikk på en gjennomgripende revisjon og videreutvikling av grunnkartet fra 1977. Instituttet rådet over ekspertise og avansert datateknikk innenfor karttegnning. Bl.a. var det mulig å få de

BYEN BYGDE

Arbeid kaster nytt lys over jernalderens landskap på Nidarnes-halvøya

opprinnelige terrengforholdene tegnet ut i tredimensjonale modeller.

Arbeidet med å revidere det grunnfotografiske kartet gav oss en god innsikt i de opprinnelige *terrengforholdene*. Men vi manglet stadig en grunnleggende viten om den lokale vegetasjon og dyrelivet.

I samarbeid med pollenanalytikere og vegetasjonshistorikere fra Botanisk institutt/AVH er det derfor gjennom de siste fem år tatt systematiske pollenprøver fra naturbakken og kulturlagene fra flere lokaliteter i Midtbyen. Resultatet av dette samarbeidet har gitt et ganske nyansert bilde av det forhistoriske kulturlandskapet på selve halvøya. Et viktig resultat har bl.a. vært at en har kunnet fastlegge med ganske stor sikkerhet at middel høyvannstand omkring år 1000 e.Kr. lå et sted omkring høydekurve +5,8 moh. Denne opplysningen er viktig fordi den gir oss en pekepinn om hvilke deler av Nidarneset som lå oversvømmet ved flo sjø, og følgelig ikke egnet seg til bosetningsformål.

Som et viktig, og helt nytt supplement til vår viten om den lokale fauna kommer resultatene fra dyrebeinsanalysene fra Folkebibliotekstomta, utført av osteologer på Zoologisk Museum ved Universitetet i Bergen. Disse resultatene gir oss ikke bare innsikt i hva byens innbyggere til enhver tid foretrakk av animalsk føde, den gir oss også (under visse betingelser) innsikt i det lokale dyrelivet. I det følgende skal jeg i korte trekk forsøke å gi en samlet fremstilling av hva vi idag mener å vite om det eldste natur- og kulturlandskapet på Nidarnes-halvøya.

Opprinnelige terrengforhold

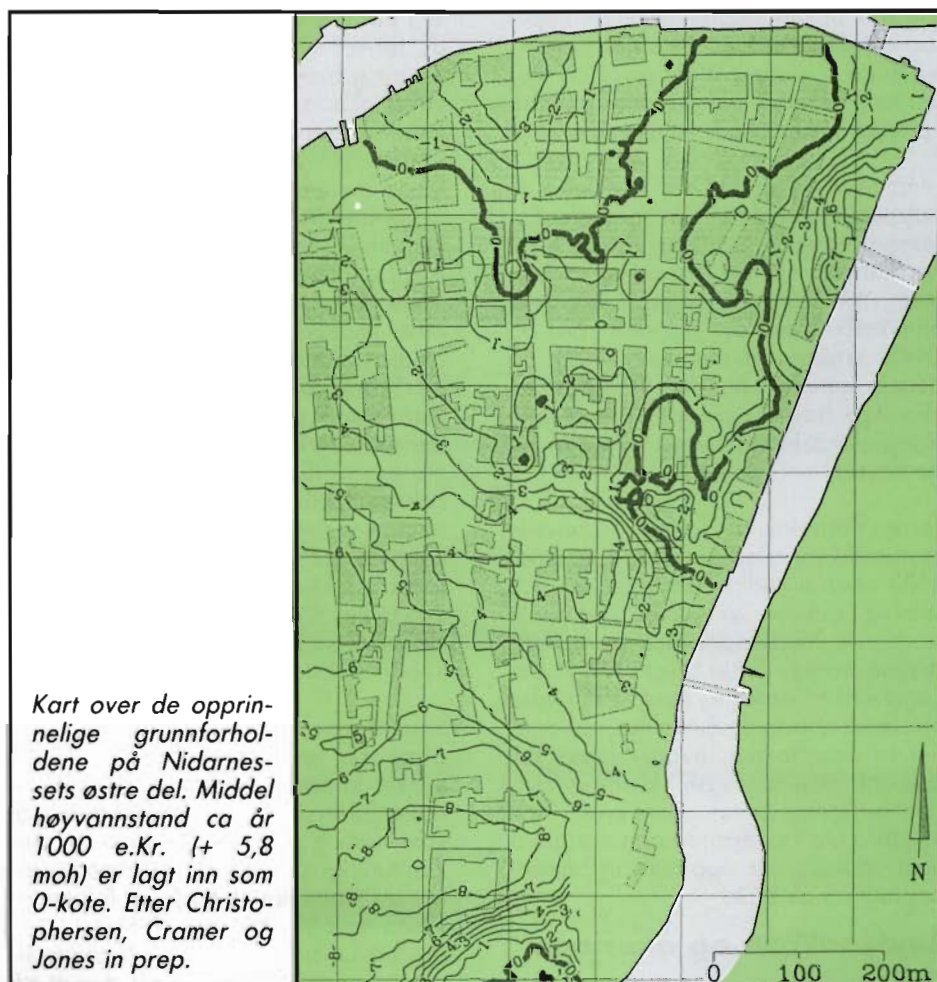
Det opprinnelige terrenget innenfor det vi idag kaller Midtbyen er hverken så flatt eller så kupert som tidligere forskning har ment. På grunnlag av over 600 høydemålinger av den opprinnelige

markoverflaten, kan terrenget snarere beskrives som jevnt avtrappende fra et høyeste punkt, 8 moh (år 1000 e.Kr.) omkring Domkirken i syd, ned mot fjorden i nord, der flomålet (+5,8 moh omkring år 1000 e.Kr.) dannet grense mellom det naturlige bosetningsområdet og de flate sandbankene ved elvens utløp («Ørene»). Denne grensen ligger i det moderne bybildet et stykke syd for Olav Trygvassons gt.

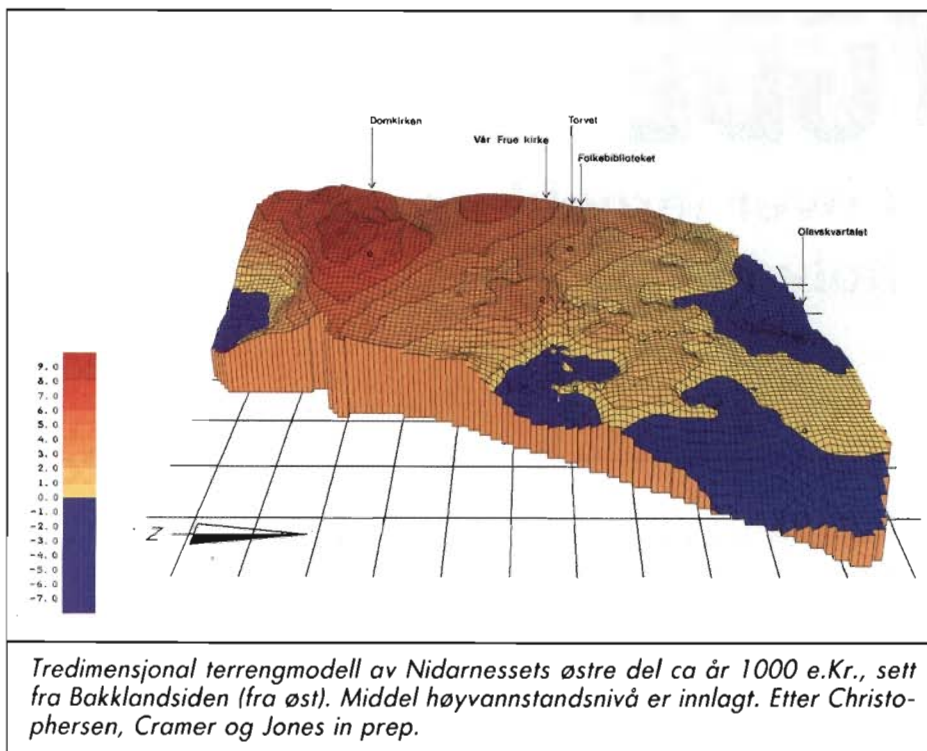
På strekningen mellom Domirkeplatået og fjorden skiller det seg ut to områder hvor terrenget flatet helt ut: Det ene, ca 4 moh strekker seg i grove trekk fra Vår Frue kirke til Schults gt i syd, mens det andre området (1-2 moh) strekker seg

omtrent fra Th. Angells gt til et stykke syd for Dronningens gt. Fra Olav Trygvassons gt, omtrent ved Sentrum kino, stakk det ved flo sjø ut en ca 150 m bred og ca 300 m lang, lav sandør i elveløpet. Mellom øra og en liten grusås øst for Cicignons Plass dannet det seg en lun, seglbar og godt beskyttet bukt mot vær og sjø som sto på fra fjorden.

Følger vi elveløpet sydover kommer vi til en ny, markert bukt som skjærer seg inn i vestre elvebredd, omtrent ved Kongensgt's utløp i Kjøpmannsgt. Noe lenger mot vest vinkler bukta mot nord, og følger nåværende Søndre gt halvveis ned til Dronningens gt. I munningen

Kart over de opprinnelige grunnforholdene på Nidarnesets østre del. Middel høyvannstand ca år 1000 e.Kr. (+ 5,8 moh) er lagt inn som 0-kote. Etter Christophersen, Cramer og Jones in prep.

var vanddybden ved flo sjø ca 2 m, men det ble grunnere jo lenger inn i bukta en kom, og ved fjære sjø var mesteparten av bukta tørrlagt. Fra buktas sydside gikk terrenget steilt opp mot det før omtalte flate partiet omkring Vår Frue kirke (denne terrengformasjonen er synlig ennå idag, når en står ved Musikkpaviljongen og ser nedover mot Brannstasjonen). Videre sydover er det opprinnelige elveløpet fortsatt ikke kartlagt, men det bakomliggende terrenget stiger jevnt og meget langsomt opp mot Domkirkeplatået. Helningsvinklen utgjør mindre enn 2°.

Lengst syd og på den høyeste delen av halvøya er forholdene litt spesielle: Engang i romersk jernalder (0-400 e.Kr) har det gått et stort leirras, og et flere meter tykt leirlag har avsatt seg over naturbakken mellom Elgeseter bru og Erling Skakkes gt (Sandvik 1989). På denne måten har det foregått en «kunstig» heving av det opprinnelige morenelandskapet lengst syd på Nidarnesset.

Terrengforholdene langs Nidelvens vestbredd ser altså ikke ut til å ha inneholdt noen naturlige barrierer for bosetning, snarere tvert imot: Det svakt modulerte landskapet med tørre, lett-drevne morenesletter gav naturlige betingelser for jordbruk. Langs det nedre elveløpet hadde dessuten naturen dannet to naturhavner, hvorav i alle fall den ene (den nordligste) kunne anvendes av større båter. Den lave, flate sandøra ute i elvemunningen var dessuten ypperlig for opptrekk og vinteropplagring av båter.

Tindvedkratt og åkerlapp

Den opprinnelige vegetasjonen langs

elvekanten har bestått av et tett kratt av tindved. Tindved er en busk med skarpe torner og oransjefarvede frukter, rike på C-vitamin. Bak tindvedkrattet har det vokst en krattskog av or, mens selje og vier kan ha forekommet mer spredt. Som undervegetasjon har humla likt seg godt blant tindveden, sammen med syre, nesle og mjødukt. Omkring den stille, lavvannede bukta i syd har det vokst mjødukt og starr, på de tørre områdene også gress, gåsemure og bregner. Ute i vannet har det vokst bl.a. sivaks, tjønnaks og en og annen kattehal.

Mer spennende er det at det i pollen-materialet fra alle de undersøkte lokalitetene i Midtbyen fins klare tegn på lokal dyrkingsaktivitet. Det er først og fremst tilstedeværelsen av ugressplanter linbendel, kornblomst, groblad, tungsas, melde og burot som sammen med kornpollen gjør at en med stor sikkerhet kan si at Nidarnesset engang har vært dyrket. Innslag av disse pollenartene varierer imidlertid noe fra lokalitet til lokalitet: På Folkebibliotekstomta var det f.eks. lite av dyrkingsindikerende pollen, mens det på Britanniatomta var relativt sett meget mer. Dette kan tolkes dithen at vi er nærmere dyrket mark på Britanniatomta enn på Folkebibliotekstomta.

Stort lenger enn til å kunne konstatere at det har vært dyrket korn på Nidarnesset kommer en ikke ved hjelp av pollenanalysen alene. Viktige spørsmål som *når* og *hvor* forblir ubesvart. Her kan heldigvis arkeologiske observasjoner tre støttende til: Både på Britanniatomta og på nabotomta (Televerket) er det påvist ardspor. ¹⁴C-dateringer viser at området må ha vært dyrket på

800-900-tallet e.Kr. Ardsporene på Britanniatomta og Televerket ligger ikke lenger fra hverandre (ca 50 m) enn at de godt kan representere deler av en og samme åkerlapp.

Det kan se ut som om man har respektert det oppdyrkede området vest for Apotekerveita da byen vokste fram på slutten av 900-tallet: Bebyggelsesekspansjonen var meget sterk gjennom hele 1000-tallet, men man begynte ikke å bygge vest for Apotekerveita før tidligst i 1000-tallets 2. halvdel. Her kan det m.a.o. ha gått en opprinnelig grense mellom bybebyggelse og eldre åkermark, og Apotekerveita kan ha fungert som en markvei med røtter tilbake i forhistorisk tid. Arkeologiske iakttagelser kan støtte en slik tanke.

Nå skal en ikke gå rundt å tro at hele Nidarnesset var en eneste duvende åker. Antagelig har bare en liten del av halvøya vært dyrket opp i yngre jernalder. Pollenanalyser antyder at det lokale kulturlandskapet i hovedsak har vært dominert av åpen engmark. Pollentypene syre og høymole indikerer i mange tilfeller at vegetasjonen har vært beitepåvirket. Det samme inntrykket av et åpent kulturlandskap gir det markante innslaget av einer og gresspollen. Pollen fra en mengde urtevekster av nellik-familien, kurvplantefamilien, erteplantefamilien, skjærplante-familien og rosefamilien kan også ha sin opprinnelse i det åpne kulturlandskapets engvegetasjon.

På bakgrunn av pollenmaterialet fra Britanniatomta er det fremsatt et forslag til modell for hvordan kulturlandskapet på Nidarnesset utviklet seg i forhistorisk tid frem til byoppkomsten:

1. Åpen skogseng. Bjørk og or dominerer.
2. Utmark, økende beiting. Einer og kløkkelyng dominerer sammen med gress.
3. Innmark, intens beiting. Einer dominerer sammen med gress og urtevekster.
4. Oppdyrking. (Bjerck 1988)

Fisk og vilt

Vårt bilde av det forhistoriske natur- og kulturlandskapet på Nidarnes er ikke komplett dersom vi ikke knytter noen kommentarer til den, riktignok sparsomme, viten vi idag har om det lokale dyrelivet, og hvordan dette har vært utnyttet i næringsstrategisk sammenheng i den eldste tiden. Kildene vi foreløpig har å støtte oss til er resultatene av analysene av en mindre del (ca 26 000 knokler) av dyrebeinsmaterialet fra Folkebiblioteket. I materialet fra den eldste bosetningsperioden (første halvdel av 1000-tallet) utgjør mengden knokler fra ville pattedyr, fugl og fisk bare 10,4%. Men 300 år seinere har andelen fisk og vilt sunket til under det halve (4,9%). Utnyttelsen av lokale jakt- og fiskeressurser ser m.a.o. ikke

på noe tidspunkt ut til å ha vært av avgjørende betydning for tilførselen av animalske fødevarer til byen: Skal en dømme etter den meget beskjedne andel av dyrebein fra vilt, fisk og fugl, har jakt og fiske vært matauk man drev med som fritidsbeskjeftigelse. Stort lenger enn til å oppsøke skogsterrenget i byens nære omegn har kaupangboerne tilsynelatende heller aldri drevet det til. Men vilt og fisk spilte i det minste en *relativt sett* større rolle i det eldste urbane husholdet enn seinere.

Ikke alt det vilt som ble brakt inn i byen trenger primært ha vært benyttet som fødevaretilskudd: Rev- og gaupekjøtt har man neppe spist. De er nok fanget for skinnets skyld alene. Men siden vi finner restene av dyrenes knokler, må vi tro de er fanget i den nære omegn. Andre dyr som hare, hjort og rein er vel fanget både for skinnets og kjøttets del. Hjorten kan være fanget lokalt, men rein har ikke hørt hjemme i det lokale dyrelivet i vikingtid. Bjørnekjøtt har man også fortært i den eldste kaupangen. Bjørn kan vel, som gaupe og rev, ha lusket rundt i villmarka på Byåsen, i Klæbu-traktene eller i Estenstadmarka.

Av *sjøpattedyr* har de eldste kaupangboerne delikatisert seg med kjøtt fra fjordsel, gråsel, nise, tannhval, grønlandshval og bardehval. Sel og nise kan vel være fanget i Trondheimsfjorden, men neppe grønlandshval og bardehval.

Av *fugl* er det i overveiende grad sjøfugl som havhest, havelle, ærfugl, svartbak, silkemåke, gråmåke, polar-måke, fiskemåke, krykkje, alke og havvørn som har stått øverst på menyen. Typiske skogs- og fjellfugl som ryer, ravn, orre, storfugl og hønsfugler er derimot overraskende lavt representert i materialet. At sjøfugl dominerer skal neppe tolkes som utslag av gourmetiske preferanser, men snarere som en konsekvens av at byen lå ved en fiske-rik fjord hvor tilgangen på sjøfugl naturligvis var langt større enn tilgangen på innlandsfugl.

Byens nærhet til fjorden og rike fiske-ressurser ser en også danner bakgrunnen for det relativt sett høye innslaget av saltvannsfisk i materialet. Torsk dominerer totalt, men det er ikke sikkert at torsken er lokalt fanget. Det er ting som tyder på at den er kommet til byen som tørrfisk alt fra første stund. Derimot er vel sei, lange og andre torskfisker samt hvitting, sild, hyse, kveite, uer, makrellstørje og brosme fanget ute på Trondheimsfjorden. Av ferskvannsfisk er bare laksefisker representert, men helt sporadisk.

Et lykkeland?

Gode beite- og dyrkningsmuligheter,

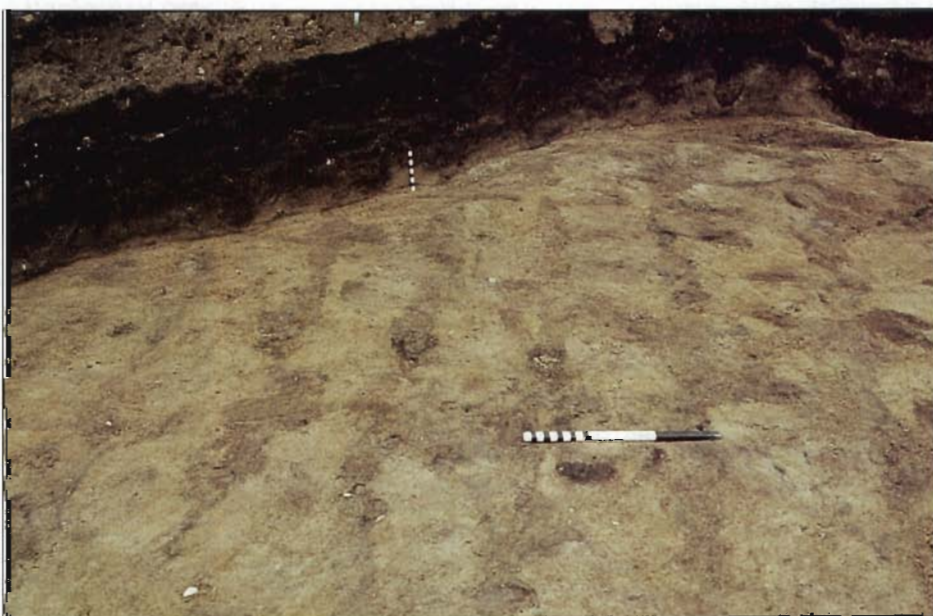
Elvekantvegetasjon med tindved på Leinøra. Foto: A.Christophersen

fisk i fjorden, vilt i skogene, lett tilgjengelige byggearealer og to gode naturhavner var noe området omkring Nidelvens munning kunne tilby de første kaupangboerne. Vi kjenner ennå for lite til hvordan den eldste bosetningen egentlig kom istand og hvilke motiver det var som drev de første innbyggerne til å slå seg ned på vestbredden av Nidelven. Tidligere har historikerne tegnet et bilde av den eldste kaupangen som et sentrum for handel og håndverk. Det arkeologiske kildematerialet støtter i liten grad opp omkring dette tradisjonelle bildet. En kan til og med stille spørsmålet om de eldste innbyggere av Nidaros-kaupangen var bofaste. Men blant mange andre samvirkende faktorer som førte til at de ganske snart ble det, har uten tvil vært

de umiddelbare fordelene ved et ressursrikt landskap uten naturlige hindringer og barrierer for en hastig ekspanderende bebyggelse.

Litteratur:

- Bjerck, L. 1988: Pollen-artifacts in the Britannia Lot, Trondheim. I: Bjerck, L. og Jansson, K. 1988: Fra åkerlopp til Palmehave. Arkeologiske Undersøkelser i Trondheim nr. 1
Christophersen, A. 1988: «... og ordnet det slik at der skulle være kaupstad.» I: Trondhjemske Samlinger 1988. Trondheim
Christophersen, A., Cramer, W. og Jones, M: Naturlandskapet på Nidarneset en terrengmodell. I: Meddelelser nr. 21. In prep.
Lie, R.W., 1989: Dyr i byen en osteologisk analyse av dyrebeinsmaterialet fra Folkebibliotekets tomt. I: Meddelelser nr. 18. Trondheim
Selvik, S. F., 1986: Naturforhold på Nidarneset. En vegetasjonshistorisk rekonstruksjon. I: Meddelelser nr. 6. Trondheim.

Aridsporene på Televerkets tomt viste seg som mørke striper i den lyse morene-grusen. Foto: Riksantikvaren

DET SØRSAMISKE KULTURLAND

av Sverre Fjellheim

Det sørsamiske området ligger som kjent mellom Femundstraktene i sør og Saltfjellet i nord med et tilsvarende område på svensk side av grensen, og utgjør tilsammen et areal på ca 150 000 km². I dette området har et lite folk levd og virket i århundrer og preget den natur og det landskap som vi kan kalle det sørsamiske kulturlandskapet. Det er viktig å presisere det sørsamiske, for samene er kulturelt sett ingen ensartet gruppe. I det samiske samfunnet finner vi både i tid og rom forskjeller som har sin bakgrunn både i ulike levemåter, næringstilpassing og i lokale og regionale kulturvariasjoner.

Definisjonen, karakteristikken og vurderingen av et kulturlandskap vil være både tids- og kulturbetinget. Hva den enkelte legger inn i begrepet, vil i høy grad være avhengig av øynene som ser.

Et samisk kulturområde er i utgangspunktet et naturområde. Ja, mange av disse områdene er så «naturlige» at de blir karakterisert som «den siste villmark». Men ved sin særegne nærings-tilpassing og livsform har samene gjennom slektledd over flere hundre år skapt et særpreget kulturlandskap i denne «villmarka».

Et spesialisert fangstsamfunn

Mye av fortida vår ligger i historisk mørke. Arkeologen Inger Zachrisson har undersøkt noen graver og en boplass ved Vivallen i Funesdalen rett øst for Røros som hun tolker som samiske. Disse er datert til vikingtiden. Dersom dette er riktig, er dette de eldste identifiserte spor etter forfedrene våre. Men vi vet at våre eldste forfedre var et jeger- og fangstfolk. Mange av fangstgropene som vi finner overalt innafor det sørsamiske området vil derfor være samiske. Men foreløpig har en ikke kunnskap til å knytte det enkelte fangstanlegget til en bestemt folkegruppe. Fangstgropene kan som kjent også være brukt av de ikke samiske folkegruppene i området.

Veide- og fangstsamfunnet var i høy grad et spesialisert samfunn basert på stor kunnskap om naturforhold, studier av pelsdyrenes vaner, vandringer og egenskaper og utvikling av fangstredskaper med utgangspunkt i denne kunnskapen. Det er naturligvis ingen tilfeldighet at samene var hovedleverandører av skinn- og pelsvarer som var svært ettertraktet som salgs- og byttmiddel i mellomalderen. Varetabeller fra 1500- og 1600-tallet viser at skinn av både rein, elg, røyskatt, jerv, mår, rev, elv, bjørn og gaupe var i omlop i datidens handel med samene.

Reindriftsnomadismen i det sørsamiske området var sannsynligvis ferdig utviklet allerede på slutten av 1400-tallet. Det innebar bl.a. at samene hadde tamme reinflokker som gjette og førte aktivt mellom sesongbeitene. Reinen ble utnyttet både til klær, mat og transport. Den tradisjonelle buestengsgammen (sørsamisk gåetie) var sannsynligvis også ferdig utviklet på den tid. Dvs at sørsamenes spesialiserte reindriftsnomadisme med et særpreget kulturlandskap som besto av bl.a. flytteveier, kalvingsplasser, gjerdeplasser og boplasser var ferdig utviklet ved begynnelsen av 1500-tallet. Vesentlige elementer i denne livsformen overlevde forholdsvis uendret fram til langt ut på 1900-tallet, altså over en periode på 400-500 år. Foto: Nils Thomasson, Jämtlands läns museum

Sverre Fjellheim er museumsstyrer ved Saemien Sitje i Snåsa, et spesialmuseum for innsamling av data og utvikling av kunnskap omkring sørsamisk kultur og historie. Fjellheim har ledet oppbyggingen av muséet siden starten i 1980, og i sitt arbeide med samisk kulturminnevern har han blant annet drevet mye med registrering av samiske kulturminner.

Tamreindrift og samebyer

Fra veide- og fangstsamfunnet har vi en glidende overgang til tamreinhold og tamreindrift. Tamreinholdet begrenset seg først til noen få dyr som ble brukt til lokkedyr ved villreinfangst, transport og til melking. Men forskjellige kilder gjør det rimelig å slutte at den intensive tamreindriften var ferdig utviklet på slutten av 1400-tallet. Dvs at samene på det tidspunktet eide et visst antall dyr som var så tamme at de hadde den under kontroll hele døgnet, og at de førte den aktivt mellom sesongbeitene (vår, sommer, høst, vinter). Ved begynnelsen av 1500-tallet var reinmjølkholdningen fullt etablert. Det skaffet ikke bare mjølk og mjølkeprodukter til familien, men reinost ble etterhvert en viktig handelsvare.

Det ser også ut som om samebyen (sørsamisk sijte) var etablert på 1500-tallet. En slik sijte besto av omkring fire «familier» (matlag) eller omkring 20 personer hvor en fra «matlaget» representerte samebyen overfor svenske og/eller norske skatteinnkrevere. Denne organisasjonsformen overlevde langt inn i nyere tid, og skulle noen hundre år senere på norsk side danne grunnlag og modell for etableringen av de såkalte reinbeitedistriktene i 1890-åra. Men det er viktig å holde klart at den enkelte familie på 1500-tallet hadde forholdsvis få tamme rein. I følge svensk reinteiling fra 1609 hadde f.eks. «Wafsten» (Vefsn) sameby med 12 reieneiere bare 154 dyr tilsammen fordi reinen på den tida bare ble brukt som transport- og melkedyr. For helt til begynnelsen av 1600-tallet var samene enda sterkt involvert i den store skinnhandelen slik at pelsdyrfangsten var den sentrale aktiviteten.

Tamreindrift i større omfang ble utviklet først på 1600-tallet. Grunnlaget for denne endringa har nok sammenheng med at den organiserte skinnhandelen opphørte i 1620. Fra nå av får vi en gradvis omlegging av det sørsamiske næringslivet. Reindriften utvikler seg fra å være en kombinasjonsnæring med

fiske og jakt til å legge mer vekt på kjøttproduksjon. Men mjølk og mjølkeprodukter var viktige helt inn i vårt hundreår.

Nært forhold mellom menneske og landskap

Fram til 1900 var nesten hele den sørsamiske befolkninga nært knyttet til reindriftnomadismen. Reindrift før 1900 innebar at hele familien fulgte reinflokken på flytting fra beiteområde gjennom hele året. Det resulterte i en mengde kulturspor spredt rundt omkring i de respektive bruksområdene. Disse kultursporene avtegnet seg etterhvert som en selvfølgelig erfaringsdel

for de menneskene som hørte til regionen. I tillegg til de sporene en sjøl var med på å avtegne, ble en gjort kjent med spora fra tidligere generasjoner. En slik innføring både i geografi og tradisjon skapte et nært forhold mellom menneske og territorium og en sterk forankring i dette landskapet både i tid og rom. Dette ble samtidig en del av sosialiseringprosessen som var med på å skape forutsetningene for individets tilhørighet til det samiske fellesskapet. Kunnskap om og forståelse av landskap og natur var en del av forutsetningene for å forstå den sammenhengen som alt skulle fungere i. Eller som Ingvar Ahrén har formulert:

En vesentlig forutsetning for å forstå samisk historie, kultur og samfunn er innsikt i de sterke relasjonene som gjennom historien er bygd opp mellom menneske og territorium. Offerplassene hadde naturligvis en helt spesiell status og funksjon i det samiske kulturlandskapet. Tjähkere (Gudfjelløya) i Tunnsjøen i Røyrvik er en av de mest kjente offerplassene i sørsamisk område.
Foto: Dan Jåma

Melking av rein i det sørsamiske området er beskrevet allerede fra begynnelsen av 1500-tallet. I 1555 ga Olaus Magnus ut sin historie om de nordiske folkene. Her beskriver han bl.a. at reinen går sammen som buskap og gir alle typer melkemat. Melking av rein var en sentral aktivitet i sommerhalvåret i det sørsamiske området til langt inn på 1900-tallet. Reinosten var en viktig del i kostholdet og dessuten en etterspurt handelsvare. En del av melka ble fylt på kagger og gravd ned i jorda for at en kunne ha tilgang på melkeprodukter den delen av året da reinen ikke kan melkes. Ved Saemien Sijte har vi registrert flere av disse sk. melkegravene (sørsamisk boerne) hvor melken har vært oppbevart. Foto: Nils Thomasson. Jämtlands läns museum

«Vår identitet har formats av nærheten till naturen. Den uppfattning vi fått om naturen som ett rum har gjort att vi känt oss bundna till platser som gett oss trygghet. Vi har erövrat kunnskap om rummet genom att leva och verka i det. Allt eftersom våra kunnskaper vidgats har vi getts nya varandemöjligheter. Våra nya erfarenheter har gett oss nya kunnskaper och vi har därmed fått uppleva en utveckling varvid vi kunnat utöka vår rumsliga värld. - Vi har känt oss ha en existens i en vidare omgivning och att de hot som funnits i rummet varit möjliga att övervinna. Vi har kunnat bemästra tra nya uppkomna situationer och därmed också tagit nya platser i besittning.»

En næring som fangst og reindrif, som er så direkte prisgitt de naturgitte betingelser, måtte nødvendigvis skape et nært og spesielt forhold mellom menneske og landskap. En viktig forutsetning for å overleve var kunnskap - kunnskap som dels gikk på forskjellige naturlover generelt, dels detaljkunnskaper om det område en levde i og tok sin næring fra. På grunnlag av denne kunnskapen ble det lagt strategi og planer for hvordan mennesket skulle tilpasse seg og utnytte området. Gjennom ulike former for tradisjons- overføringer fra generasjon til genera-

sjon, fikk en dessuten en sterk historisk forankring til landskapet. Landskapet formet kulturen.

Ved denne naturkunnskapsbaserte livsformen vet vi at slektledd etter slektledd over flere hundre år har skapt et særpreget kulturlandskap og utviklet et nært forhold mellom menneske og territorium. Sporene er nesten usynlige, men de er der. Landskap og natur er etter hvert ladet med kulturelt innhold. Dette kan være konkrete spor i form av fysiske kulturminner, men er ikke begrenset bare til det. Et samisk kulturlandskap er like mye kunnskap om tilpassing og samisk bruk av landskapet, som synlige spor etter slik bruk.

Offerplasser og arvefjell

I «det samiska rummet» har vi også å gjøre med relasjoner mellom menneske og landskap som religiøse og irrasjonelle fenomen. De samiske offerplassene, som det knyttet seg særlig sterke følelser til, hadde naturligvis en helt spesiell status og funksjon i landskapet. Vi har flere slike kjente offerplasser i det sørsamiske området, og den mest kjente er vel Gudfjelløya i Røyrvik.

Men de såkalte sørsamiske arvefjellene er mindre kjente religiøse fenomen enn offerplassene.

På sin tredje misjonsreise (1722-1723) kom Thomas von Westen i direkte kontakt med sørsamer. I januar 1723 ble samer i Bindal, Nærøy og Fosnes sogn bedt om å møte opp for Thomas von Westen ved Overhalla prestegård, og på en bondegård nær Grong kirke ble 70 av dem «tatt under behandling» i en hel måned fra 6. februar til 9. mars. Derfra reiste han for en måned med samme ærend til Snåsa. Fra Snåsa gikk turen til Verdal hvor han fram til begynnelsen av mai «arbeidede paa Finnernes Omvendelse, uten Ophør» for å avslutte med behandling av 40 «Møra- gers Finner» i mai og juni 1723.

Da Westen døde i 1727 fikk Hans Skanke i oppdrag av misjonskollegiet å utarbeide et utdrag av von Westens omfattende materiale.

Helt til slutt i dette utdraget anfører Skanke noen eksempler på sju «Lappe-Personer med een hvers Saiwo og uddenemo, at deraf kand forstaaes, hvordan med de Sager sig forholder». Skanke forklarer at «Saiwo» (som i dag skrives Saajve på sørsamisk og uttales Sajve med lang a) står delvis for en slags hjelpeånder, visstnok etter avdøde forfedre, og dels for oppholds- sted til disse åndene, som regel fjell eller «hellige fjell». Men det er litt uklart hva «Saiwo» egentlig var. Det som er helt klart er at Skanke omtaler sju samer som eide et femtitalts navngitte «Saiwo». De navngitte «Saiwo» er identifisert av K.B. Wicklund, J. Qvigstad og Knut Bergsland. Skanke forteller også at disse «Saiwo» eller hellige fjell gikk i arv. «Jo fleere Saiwo nogen Lap eyer, jo fornemmere agtes hand iblandt sit folk, ti Saiwo gaaer i arv, kand ogsaa afhændes og selges, hvorfor een hver, som haver børn, skifter og deeler gjerne sine Saiwo naar hand bliver gammel førend hand dør, ligesom hand da ynder det eene barn mere end ded andet, saa giver hand i ded barns lod bædre og sterkere Saiwo end i de andres».

En av de omtalte samene er «Djesse». Han hadde 13 «Arb-Saiwo». Disse ligger mellom Sul i sør og Børgefjell i nord, Jorm (i Sverige) i øst og Harran i vest. Dette er et svært område. Mellom Djesses sydligste og nordligste arvefjell er det bortimot 200 km.

I skildringen av disse arvefjellene gir Skanke oss innblikk i en verden der sterke bånd mellom menneske og landskap har både en juridisk og religiøs karakter, og der verdslige og åndelige elementer smelter sammen. Her beskrives både eiendomsrett og arverett til konkrete, navngitte fjell der det i tillegg knytter seg religiøse forestillinger både

forts. s. 48

LANDSKAPET PÅVIRKER MENNESKENE

av Lisa Gay Bostwick Bjørck

Kulturlandskapet er tema for dette nummeret av SPOR. Temaet dreier seg om menneskenes påvirkning av naturen. Regnskoger som forsvinner, asfaltdekkede blomsterenger, tykke granskoger som forvandles til åkre, krystallklare tjern som blir til stinkende dammer... Jo da, vi vet at menneskene kan ha sterk innflytelse på sitt miljø, helt tilbake til steinalderen. Men vi tenker sjelden på hvordan miljøet påvirker oss.

Jo, vi hadde nok savnet blåbærskogen hvis den var ødelagt av en motorvei, og det er synd når den gamle setervollen gror igjen med busk og kratt. Men det landskapet vi er oppvokst i, arbeider i, ferierer i — lever i — har innflytelse på mer enn vårt daglige liv. Det preger vårt språk, våre sosiale tradisjoner, vårt åndelige liv, og hvordan vi vurderer resten av verden — vår kultur.

Svaberg og «arroyo», landskapets påvirkning av språk

Prøv å finne et engelsk ord for svaberg, for strandvoll eller fjord. Enten har engelsk lånt det norske ordet, eller så mangler ordet, fordi engelsk ikke er utviklet i den norske natur. Vet du hva en «arroyo» er? En arroyo er en uttørket, trang dal som er vanlig i de amerikanske ørken-områdene. Nei, i det norske språket finnes ingen ord for «uttørket elveleie», men så har vi heller ikke mange slike!

«Potlatch» og påskeferie, landskapets innvirkning på sosialt liv

Landskapet og dets ressurser har også innvirkning på vårt sosiale liv. «Kwakiutl-indianerne» på kysten av staten Washington i USA var vant til store lokale svingninger i mengden av fisk og planteføde. Enkelte år kunne en landsby ha overskudd av mat, mens nabolandsbyen hadde for lite. Neste år kunne det være omvendt. Kwakiutl-indianerne hadde en fest-tradisjon som ble kalt for «Potlatch». Høvdingen i en landsby holdt en «Potlatch» for å feire en fødsel, navnegivning, eller ekteskap. Alle som var invitert til en «Potlatch» fikk spise så mye de ville, og fikk rike gaver: tepper, kanoer, og mat.

«Potlatch»-tradisjonen motvirket naturens svingninger, og jevnet ut den

ujevne tilgangen på ressurser. Det er mange andre eksempler på sosiale tradisjoner som gjør det lettere og hyggeligere for oss å leve i vårt miljø. Det er for eksempel bare lengst nord i landet at nordmenn feirer «Soldagen», med skolefri, boller og brus. Og påskeferie, er ikke det også en måte å feire at vinteren tar slutt? Etter den lange, mørke vinteren trenger vi kanskje den ekstra D-vitaminsdosen som fjellets påskesol gir oss.

Motorveier og fjell, landskapets innvirkning på vårt verdensbilde

Omgivelsene våre virker også inn på hvordan vi vurderer resten av verden. Har du hørt om amerikaneren som skulle på biltur i Norge? Ut fra avstanden, og med amerikanske veier og biler i tankene, regnet han med en 5-6 timers kjøretur fra Oslo til Bergen! Og hvilken nordmann ville godkjenne Himmelfjellet i Danmark som et «himmelberg»? Nei, vi er så knyttet til landskapet at en trønder føler seg innestengt

og nedtrykt når han besøker sin tante i Bergen.

Barn av betong og stål

Forandring og fremskritt er naturlig og bra, men vi må ikke miste vår identitet underveis. Norsk kultur er forankret i låens, sigdens og plogens landskap, til tross for at vi satser på en fremtid med integrerte kretser, EDB-styrt verktøy og oppdrettsfisk. Knut Fægri, en av Norges fremste botanikere, spør oss om våre barn skal være barn av betong og stål, eller barn av fjellet og skogen, marken og sjøen.

For å bevare norsk kultur kreves mer enn å være medlem i «Leikarringen» og kle seg i bunad på 17. mai. Det kreves også at vi verner det norske landskapet, slik vi kjenner det nå, og delvis slik våre forfedre kjente det. Kulturlandskapet er mer enn et landskap påvirket av mennesker, det er en viktig del av vår kulturs eksistens. Dersom vi skal kunne verne våre omgivelser, må vi forstå både fortidens og nåtidens landskap.

Det første glimt av soll Etter en lang mørketid blir soldagen feiret med stor festivitas i landets nordligste deler. Foto: H. B. Bjørck

Barn av betong og stål, eller ... ? Foto: H. B. Bjørck

VÅRT INDUSTRIELLE K

av Arne Espelund

Hvordan står det til med industriminene fra våre foreldres og besteforeldres tid? Dette er også en del av vårt kulturlandskap. De danner en bakgrunn til vår egen tid og hjelper oss til å se perspektivet i den rivende industrielle utviklingen vi er oppe i. Mange industribygninger er i sterkt forfall, og det er ingen lett oppgave å forvalte disse gamle og ofte ruvende minnesmerkene fra den moderne industriens barndom. Vi er i ferd med å bli historieløse overfor våre besteforeldres verden.

En liten vandring i Trondheim og dens nærmeste omegn viser at det er mangt som burde ha fått sin forklarende plass i by- og landskapsbildet, men som dessverre også har nådd langt i forfall,

forglemmelse og dels utslettelse. Et tilfeldig utvalg er anlegg som sagbruket ved Leirfossen, der det også, helt fra middelalderen av, har vært mølledrift. Ved utløpet av Vikelven ved Ranheim har det også vært sagbruk og mølleanlegg — utgangspunktet for den nåværende Ranheim papirfabrikk. Videre kan nevnes Mostadmarka Jernverk (omtalt i SPOR 1987/1) og smeltehytta på Gilså i Meråker. I selve byen er det særlig teglverksbygningen på Bakklandet og Fabrikken ved Nidelven som kan trekkes fram. De er fremdeles synlige i landskapet, men ser en usikker fremtid i møte.

Mellageret i «Nerbyen» var også et interessant trekk i bybildet som talte sin

historie. Dette bygget er imidlertid blitt erstattet med det hyppig omtalte og nyinnviende Kulturhuset, et bygg som forteller litt om vår egen tid — om enn på andre felt enn det industrielle.

Bruksendring er stikkordet når eldre produksjonsmåter blir innstilt. Damp-saga i Steinkjer er et eksempel på vellykket bruksendring — den er nå omgjort til kulturhus. Det samme gjelder en av bygningene på Nedre Elvehavn i Trondheim som nå er overtatt av Kunsts skolen. Med litt innsats og engasjement kan kanskje minnene fra denne tiden bli tatt vare på og få en naturlig plass vårt daglige miljø.

Smeltehytta på Gilså var i bruk fra 1770 til 1826, og fra 1840 til 1879. Malmen stammet særlig fra Lillefjell gruve, en av landets beste malmgruver og som var i drift i 125 år. Bildet viser kontorbygningen på Gilså Hytte. Bygningen er i sterkt forfall, men etter at eiendomsforholdene nå er ordnet, har Meråker kommune laget konkrete planer om restaurering og ny bruk. Kanskje som en del av et industrimuseum eller som overnattingssted for fotturister.

Mostadmark Jernverk var i drift fra 1657 til 1872, med to lengre avbrudd. Verket er særlig kjent for ovner med motivet «same i pulk», men det ble også produsert stangjern og spiker ved verket, som omfattet en masovn, en hammersmie og en spikersmie.

Her ser vi hovedbygningen som er en velholdt bygning med vakkert eksteriør og fin beliggenhet. Det foregår nå en interessant utvikling på verksområdet på den andre siden av elva Homla. Området blir ryddet for skog og oppmålt med henblikk på etablering av et museumsområde rundt det eneste jernverket nordafjells. Bak dette arbeidet står Fylkeskonservatoren som samarbeider med Mostadmark Jernverks venner.

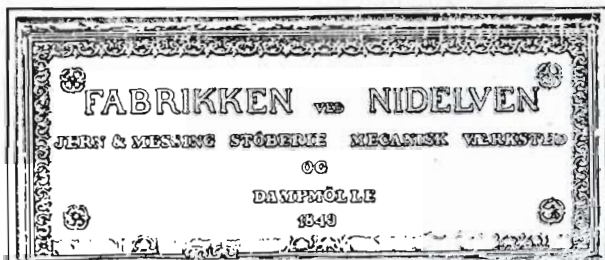
KULTURLANDSKAP

Fabrikken ved Nidelven anno 1989. Øde, forlatt og i sterkt forfall. Fabrikken ble anlagt av Arild Christopher Huitfeldt i 1853. Dette var en «gründertid» for jernindustrien. Ved denne fabrikken ble det produsert lokomotiv såvel som dampskip. På Rørosmuseet står en ca 10 m lang dobbeltvirkende kompressor produsert ved fabrikken og tatt i bruk i 1886.

Fabrikken ved Nidelven anno 1866 med dampskipene «Bilbao» og «Portugalete» i forgrunnen. Foto: Fra Trondhjems mek. Verksted. 1843-1918

Denne platen står fortsatt i veggen på fabrikkbygningen.

Trondhjems Aktieteglverk en av byens eldste bedrifter. Teglverksbygningen på Bakklandet er ennå stort sett intakt, men den høye pipa ble nylig revet. Også Tørrehuset ble revet sist sommer.

SPOR I LANDSKAPET

- om det å leve på minner og ta vare på kulturland

av Kristian Pettersen

Norge er ett av de land i Europa som er rikest utstyrt med fin og vekslende natur, så mye at en nesten skulle tro mesteparten var villmark. Men, tvertom: Det er faktisk vanskelig å finne områder hvor menneskene ikke har satt noe spor etter seg. Svært mange landskap er kulturlandskap. Og dermed er det en historie bak, et kunnskapspotensiale om oss selv, som det nysgjerrige og reflekterende menneske kan bruke til å få mer ut av sin egen eksistens.

Kulturlandskapet er de nære og fjerne minners område, en del av vår hukommelse langt tilbake, og vi har alle et forhold til dette. Landskapet vi lever i er med å prege oss, vår hverdag og helg. Bli med til Nordmøre og Romsdal og se på noen av sporene i landskapet i et representativt stykke Norge!

*Ferja kommer og går, den både høres og sees og skaper liv i landskapet. Den er siste stadium i den sjøveis kommunikasjon mellom bygdene som har tidlige forhistoriske aner. Her legger den til på Bremsnes, som i jernalderen må ha vært et av de mektigste sentra på Nordvestlandet. Med bru og tunnel forsvinner ferja og en viktig del av kulturlandskapets dynamikk er borte for alltid.
Foto: K.Pettersen*

Vår hverdag i kulturlandskapet

Kulturlandskapsåret 1988 med forgrening inn i 1989 forsøker å rette oppmerksomheten mot de verdier som fins i sporene i landskapet sett som en helhet. I forhold til verdiene i «naturlandskapet» er kultursporene vist liten oppmerksomhet. Alle vet f.eks. hvilke rekreasjonsverdier som fins i naturen, men verdien øker dersom en i tillegg kan fange inn signalene fra de spor etter mennesker som nesten alltid ligger i løypa, over eller under marka.

Kulturlandskapet som noe positivt bunner ofte i estetiske og kunnskapsmessige forhold. Her er det også stort rom for irrasjonelle momenter hvor minner fra en barndom ofte kan befinne seg i forgrunnen.

Historien om dagens kulturlandskap er i stor grad historien om kampen for den samme plassen, de samme stedene og utløpere fra disse stedene. På gunstige

*Håkårsøysa på Rånes, Averøya. Denne gravrøysa som trolig stammer fra slutten av jernalderen er så langt vi kjenner til Nordmøre og Romsdals største forhistoriske monument. Den stiller ikke akkurat i klasse med pyramidene, men viser at en har hatt behov for å skape store monumenter også i vår lille del av verden.
Foto: K.Pettersen*

skapet

plasser kan en ha holdt til fra steinalderen til i dag, mens andre steder har vært av mindre interesse. Til sine tider kan en snakke om at det ene kulturlandskapet har slått det andre i hjel, landskapet er brukt og forbrukt. Det er historien om omdanning og preging med synlige og usynlige spor.

Av de største omskapende inngrep i vår tid må nevnes landbruksekspanjonen, de omfattende vassdragsreguleringene, veianlegg og industriutbygging. I tillegg kommer også en meget omfattende boligbygging.

En lang rekke kulturlandskap har i løpet av de siste hundre år undergått store endringer, og svært mange kulturminner er fjernet til fordel for inntektsbringende tiltak.

Tilfeldigheter har i stor grad spilt inn når deler av eldre tiders kulturlandskap har overlevd til våre dager. Det vi ser i dag er ofte en blanding av nytt og gammelt. Og slik har det vel alltid vært. Det er bare sjelden at en kommer over helhetlige landskap der sporene er noenlunde samtidige og der landskapsutviklingen på en måte er «frosset» på et bestemt tidspunkt. Det er dette vi kaller det fossile kulturlandskap.

Hvordan vi kan tenke oss at det begynte — og siste nytt

Tenk deg noen lave grå telt, eller kanskje noen jordgammer som står inn til bergknauser langs kysten. Noen mennesker padler avgårde i en båt av skinn i bukta utenfor. Dette var trolig det første kulturlandskapet i Norge etter istida. Vi er tilbake for over 10 000 år siden. Slik startet det, ved at mennesker satte spor som avvek fra det naturen selv kunne produsere. Om vi kunne dra tilbake dit i tid, ville vi nok synes at menneskene hadde satt et meget beskjedent preg på landskapet. Trolig ville vi kunne merke menneskenes nærvær betydelig mer ved lukt enn ved synsinntrykk. Vi ville nok snakket mer om stanken av råtnende avfalls-

rester av fisk og pattedyr i fjæra enn om de små boligene.

Men om vi har rett i at lukt var noe karakteristisk i det første kulturlandskapet, hvilket trekk kan vi nevne dersom vi vil ajourføre vår liste over dagens elementer i kulturlandskapet, med andre ord: Aller siste nytt?

Drar vi utenfor byene finner vi et nytt landskapselement: De hvite, plastemballerte ballene med vinterfôr, som ligger på rekke og rad langs gårdenes gjerder. Disse er et merkbart innslag i kulturlandskapets dynamikk, da de er temporære foreteelser, som er særdeles godt synlige og fins i stort antall rundt omkring.

Det er mellom ytterpunktene i forhistorien og i det nye at vi beveger oss, fra fossile kulturlandskap til gamle tradisjoner som vi kan gjenkjenne i vårt levende kulturlandskap i dag.

Det synlige og usynlige fossile kulturlandskap

Blant mange oppgaver er arkeologene også satt til å synliggjøre forhistorien der den fant sted. Men sporene fra forhistorien er ofte sparsomme og vanskelig gjenkjennelige, og de er ofte helt skjult under overflaten. Det er forholdsvis sjelden at vi kan bruke ord som «monumental» om fornminner i et landskap, for ikke å snakke om det fossile kulturlandskapet selv.

Et vanlig synlig element i et fossilt kulturlandskap er gravhaugene fra jernalderen som ofte er tilknyttet gårder. Denne tilknyttingen er tradisjonell, og vi må regne med at gården i mange tilfeller har ligget omtrent på samme sted i forhistorisk tid som i dag.

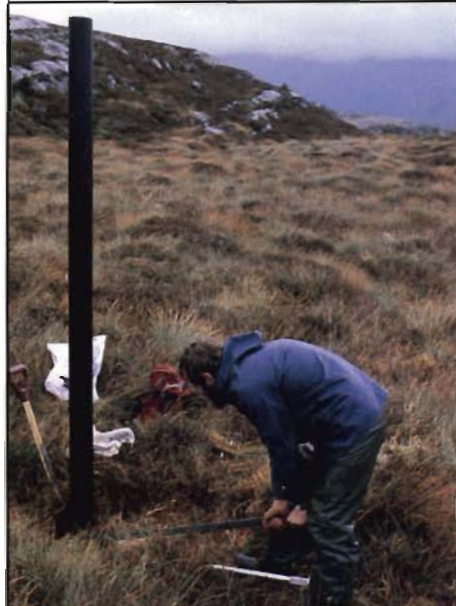
Men dersom en skal lete etter oppholdssteder fra steinalderen, er en ofte henvist til å gå under torven for å lete etter indikasjoner på tilhold. Kultursporene er helt skjult. Slike usynlige kulturlandskap kan også avdekkes ved hjelp av pollenanalyse. Paleobotanikere og arkeologer kan i fellesskap finne at et

Slik oppdages ofte det skjulte kulturlandskapet, ved at arkeologen graver et hull i bakken og finner indikasjoner på tidligere tiders aktivitet i form av trekull, redskapsfragmenter og konstruksjoner. Foto: K.Pettersen

Mange fornminner er vrak og må restaureres dersom en skal kunne bruke dem i en pedagogisk sammenheng. Her jobber skoleelever fra Smøla med å fylle igjen det klassiske plyndringshullet som en finner i midten av de fleste gravhaugene. Foto: K.Pettersen

Tre meter plastrør på vei opp av myra på Golmen i Tustna. I dette røret fins trolig spor etter menneskene i området gjennom 9000 år i form av trekullstøv og pollen fra planter som følger menneskelig aktivitet. Foto: Synøve F.Selvik

Den lille blå pila. Her fra helleristningsområdet på Bugge i Neset. En enkel og megetsigende veileder i kulturlandskapet som vi må forsøke å gjøre så lite synlig som mulig samtidig med at den jo skal bli sett. Foto: K.Pettersen

område har vært svært mye brukt gjennom forhistorien, uten at en kan se dette på overflaten.

En tredje kategori av usynlige kulturminner er stedsnavnene. Mange av disse kan ha sin rot tilbake i forhistorisk tid. De mest kjente eksemplene er kanskje de gårdsnavnene som ender på heim, -land og -stad, og som kan gå tilbake til jernalderen. Et slikt heimnavn er f. eks. Eikrem i Tingvoll, som ligger midt i et lite område hvor eika er viltvoksende i dag, det nest nordligste område i Europa. Mange steder vet vi at slike gamle stedsnavn preger bygda.

Når vi skal lete etter det fossile kulturlandskapet og gi det en status, kommer

Det usynlige fossile kulturlandskapet kan virkelig sette skiltingsfantasien på prøve. Hvordan kan en vise fram noe der intet er synlig? Her er et skilt fra en boplass ved Bremsneshatten i Averøy med saksopplysninger til venstre, et rekonstruksjonsforsøk av det fossile kulturlandskap nederst til høyre samt kopier av redskaper funnet på boplassen limt fast på skiltet øverst til høyre. Noen enkle opplysninger leder den besøkende her inn på rett spor. Men så kan vi jo diskutere om ikke dette store skiltet i seg selv er en skjemmingsfaktor i et ellers lite berørt landskap!!! Foto: K. Pettersen

denne todeltheten synlig/usynlig inn i bildet fra første stund. Og den er med hele veien. Først må en lete etter spor, så må en få disse konkretisert som kulturminner, og dette må ofte skje ved graving og framrensing av overgrodde konstruksjoner.

Dersom et slikt fossilt kulturlandskap skal gi noen forståelse av den fortiden det skjuler, må fornminner ofte restaureres, og negative, skjemmende trekk i landskapet utbedres. En må prøve å få fram litt av helheten i landskapet, slik det en gang var. Når så dette til slutt skal presenteres for publikum, må en ha klart for seg hvordan en slik presentasjon bør gjøres og hva en vil oppnå. Noen landskap «selger» seg selv, mens andre må hjelpes et stykke på vei.

Nordmøre og Romsdal — kontrastenes kulturlandskap

De steder i Møre og Romsdal der folk flest i dag kan få føling med forhistorien, ligger i få, men spesielt verdifulle kulturlandskap. Det er først og fremst fire områder det er snakk om: Steinalderområdet ved Bremsneshatten i Averøy, helleristningene på Bugge i Neset, jernalderminnene på Kuløya i Smøla og gravfeltet fra jernalderen på Løykja i Sunndal. Disse er alle fornminneområder i eliteklassen, og til sammen gir de oss mange inntrykk fra forhistorien, fra begynnelse til slutt.

Foruten disse finnes det 16 andre høyt prioriterte fornminner eller fornminneområder i Nordmøre og Romsdal, og flere av disse utgjør deler av eldre kulturlandskap. Men ingen av disse er klargjort på en tidsmessig måte i forbindelse med presentasjon for publikum.

Jeg har her særlig lyst til å dra fram to av de ovennevnte stedene, som ikke tidligere er blitt karakterisert som «høyt prioritert», men som innehar betydelige kvaliteter av stor landskapsmessig verdi i tillegg til fornminnenes egne kvaliteter.

Området ved Bremsneshatten

Det som tidligere var skytebane, plantefelt, torvtektsområde og tiltenkt boligfelt på sørsiden av Bremsneshatten i Averøy, hvor gjerder, grøfter og høyspentledninger krysser, ble i 1986 til Fornminneområdet ved Bremsneshatten. Dette er Averøys mest besøkte severdighet i inneværende år, i alle fall inntil Atlanterhavsveien ble åpnet i sommer. Her finnes det en rekke boplasser fra steinalderen, både ute på åpen mark og i huler.

Utgangspunktet for at dette steinalderområdet kom fram i dagen var at en i dette området foretok kartlegging av fornminner i forbindelse med ajourføring av Økonomisk Kartverk.

Dette nyoppdagete steinalderområdet fikk et spesielt å propos ved at Averøy kommune også fant å ville bruke pilespisser fra steinalderen, funnet innen selvsamme område, i sitt kommunevåpen. Symbolverdien av fornminnene har dermed vist seg å være stor.

Bremsneshatten-området er et gammelt kulturlandskap, hvor vi valgte å legge vekt på det forhistoriske innslaget da vi laget en skiltet fornminneløype gjennom området. Samtidig ble vi i dette området stilt overfor alle de problemer som følger når en skal forsøke å synliggjøre noe som er svært dårlig synlig eller helt usynlig.

Området er snautt, og en har dermed god mulighet til å forestille seg landskapet i tidligere tider. Her fins ingen vegetasjon som stenger for utsikten, og en kan lett se for seg forholdet mellom land og hav, hvor det var gode og dårlige muligheter for å bo, hvor fiskeplassene lå osv. Og når Averøy kommune har satt av flere hundre mål for å bevare dette steinalderlandskapet, er det stort håp om at det kan overleve i framtiden.

Kuløya

Kuløya i Smøla, som det er skrevet litt om i SPOR 1986/2, er et av de beste eksemplene jeg kjenner på en del av et fossilt, delvis synlig, delvis skjult kulturlandskap. Her ligger det en av Midt-Norges mest varierte samlinger av fornminner i et relativt lite berørt landskap.

Prosessen med å få gitt dette området en status og få det presentert for publikum har hatt i seg nesten alle de tenkelige gjøremål som kan dukke opp i en slik forbindelse. Det være seg kamp mot skjemmende kraftlinjer i luftspenn gjennom området eller det at en har måttet tenke på restriksjoner i ferdseilen under den årlige gåsejakta.

Det spesielle fornminnelandskapet på Kuløya som var gjemt og glemt av alle unntatt grunneieren selv, kom på en paradoksalt måte fram i interessefeltet ved at planleggingen av et moderne inngrep, den nye veien fra Innsmøla til Edøy, lokket arkeologene hit først på 1980-tallet. På «Kveldsnytt» i TV 1. september i år kunne en konstatere at det var det forhistoriske aspekt som dominerte under åpningen av nyveien: Oppkledd viking var til stede og snora ble kappet med en tro kopi av et vikingsverd. Dette forteller litt om

*Restaurerte gravhauger på Kuløya. I dette fossile kulturlandskapet har det ikke skjedd store forandringer siden vikingtida. Men i området rundt har det skjedd til dels meget store endringer i løpet av de seneste tre årene i og med den nye veien.
Foto: K.Pettersen*

hva smølværingene identifiserer seg med, og når de kikker utover landskapet, ligger påminnelsene der på rekke og rad i form av forhistoriske monumenter.

Området på Kuløya er skiltet for publikum, som dermed har mulighet til å oppleve et fornminnemiljø i landskapet omtrent slik vi må tenke oss at det har vært rett etter at gravanleggene ble anlagt i jernalderen. Sauer holder vegetasjonen nede slik at en kan stå midt i landskapet og ha den hele og fulle oversikt.

La oss huske Bremsneshatten og Kuløya, som gode eksempler på hver sine typer fossile kulturlandskap. La oss huske at de ble gjenoppdaget fra å være helt upåaktet, og at mange landskap ved nærmere undersøkelse kan oppvise lignende elementer fra forhistorisk tid.

Kulturlandskapets framtid

Dessverre er ikke kulturlandskapet tatt med i miljødebatten slik en skulle ønske i dag. Etter en voldsom bølge etter krigen med utbygging uten større hensynstagen til miljø, har 80-åra vist oss at kursen må snus. Og dette er ikke bare

snakk om forurensning og miljø, som en lett får inntrykk av fra massemedia. Kulturlandskapet er menneskenes miljø som det gjelder å ta vare på de positive sidene ved, og dette er slett ikke noe «luksusproblem». Kulturlandskapet er jo det område hvor mennesker har sin forankring, sin identitet, og der de utfolder seg og setter spor etter seg. Så er det om å gjøre at de spor vi setter i landskapet blir til velsignelse for våre etterkommere.

Holdningen fra oss arkeologer som til

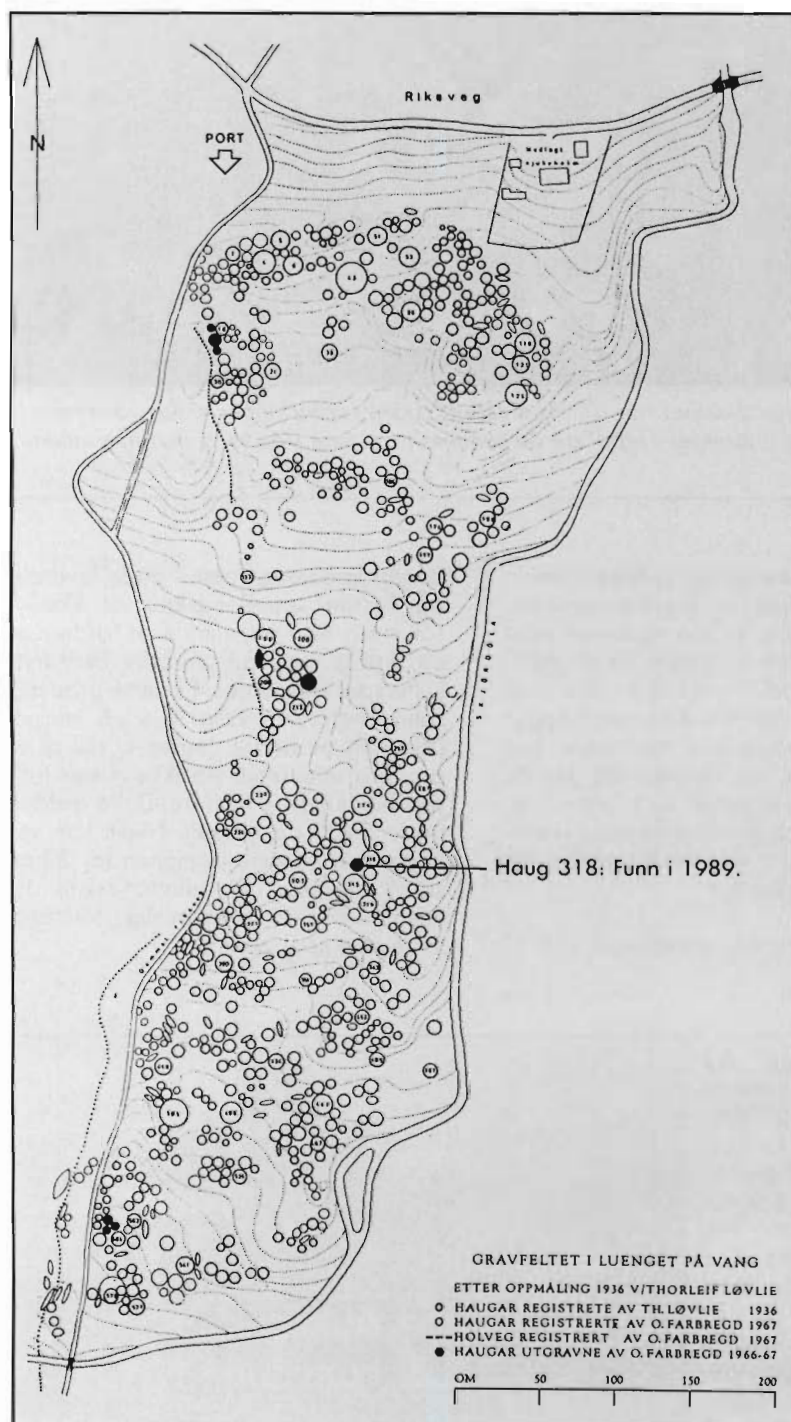
daglig ligger og roter i både levende og fossile kulturlandskap er klar: I samme grad som samfunnet fordrer at en skal gi slipp på områder hvor nye kulturspor skal settes, i samme grad må samfunnet være villig til å gå inn på bevaring av andre områder, slik at vi og våre etterkommere ikke mister tråden tilbake dit vi kom fra. Dette gjelder både lokalt og globalt: Hvem kan vel noensinne glemme at månen for 20 år siden ble gjort til kulturlandskap da menneskene i bokstavelig forstand satte sine spor der?

Som Averøy har Aukra kommune valgt å la et forhistorisk motiv, to gullringer fra bronsealderen, være kommunens symbol. Ved innfallsportene til kommunen er dette synliggjort på en måte som samtidig fanger oppmerksomheten i kulturlandskapet. Foto: K. Pettersen

Oppdal kommune satsar: KULTURMINNEPARK PÅ VANG

av Oddmund Farbregd

Dei er enige — ikkje berre kultursjef, kulturstyreformann og turistsjef i Oppdal — men også rådmann, ordførar og tidlegare ordførar: Gravfeltet på Vang er viktig for bygda, ikkje minst via turistnæringa. Alpinbygda treng også sommarattraksjonar. Vangfeltet skal ryddast, leggjast til rette, utviklast og brukast aktivt. Og det skal vera ein viktig del av eit samla kulturhistorisk tilbod.

Gode tiltak og idear er alt sett ut i livet. Framtidsmulighetene blir stadig klarare. Så er det også tale om det største gravfeltet i landet, eit særmerkt oldtidslandskap med 750 gravhaugar.

Best kjent i utlandet

Det er turistar frå kontinentet, spesielt franskmenn, som helst vil sjå det kjempemessige gravfeltet frå vikingtida. Turistkontoret på Oppdal merkar det tydeleg, og ser behovet for å legge til rette ein kulturminnepark og sørge for skikkeleg informasjon. Kvifor norske turistar hittil har vore mindre interesserte i gravfeltet, er uvisst. Kanskje kjem det av for dårleg marknadsføring. Men no er kommunen blitt klar over den store attraksjonsverdien staden kan få. Det er ein ressurs å utvikle. Og kommunen kan sette ut i livet mye som arkeologiske myndigheter ikkje maktar.

Men Vitenskapsmuseet samarbeider med kommunen. Det er ledd i eit prosjekt som skal prøve ut nye arbeidsmåtar og rollar som fagarkeologar kan ha overfor lokalmiljøa. Kva kan arkeologar mest rasjonelt gjera så kommunar og lokale interesser får grunnlag til å forvalte, utvikle og bruke kulturminna på ein interessant måte? Om ein finn ut dette, kan mange forvaltningsoppgåver som arkeologien i dag strevar med, i praksis bli gjort av og ut frå kommunale interesser. Men er så det største gravfeltet i landet noen repre-

Gravhaugar tett i tett. Foto: O.Farbregd 1967

sentativ prøveklut i så måte? Kanskje nei, men truleg ja.

Kva er interessant på Vang?

«Har du sett *ein*, har du sett *alle*», er ein amerikansk talemåte. Er det noen vits i å sjå mange hundre gravhaugar når dei enten er runde eller avlange, og elles ikkje varierer særleg i storleik? Det vil ein få svar på i åra som kjem. Og svaret vil vise om ein har lykkast med å gi ei oppleving eller forståing av det spesielle ved staden. Kanskje blir det ein del prøving og feiling før ein ser kva som appellerer mest til publikum.

For det er ulike ting å tenke på for den som besøker Vang. Kvifor skal det vera et større gravfelt her enn andre stader? Eitt svar er greitt: Fordi Oppdal hadde skikken å legge folk på felles gravplass, liksom på kyrkjegardar i seinare tider. Elles i landet var det vanlig at kvar gammal gard hadde sin eigen gravplass innved garden. I Oppdal var det tre fellesgravplassar: på Rise, Vang og Strand, ein i kvar del av bygda. Men kvifor bygda Oppdal skilte seg ut med denne skikken, det er eit spørsmål utan godt svar foreløpig.

På Rise og Strand er gravfelta nesten heilt utsletta ved oppdyrking, men ei mengd funn er gjort der. Vangfeltet er bevart i full utstrekning, berre noen få haugar er fjerna. Men spesielt frå 1800-talet vart det gravd i haugane der av amatørar, som hobby og skattejakt. Og mye vart funne, noe kom på museum, men det meste ligg enno igjen.

Kva finst i gravene?

Det er ikkje lite. Arkeologisk utgraving av 8 haugar i 1966-67 viste at det gjerne er titals gjenstander å finne, sjøl

i haugar som har vore gravd i før. Heile feltet inneheld derfor titusenvís av gjenstandar. Alle funna berre i ei rotvelte uti kanten av ein haug illustrerer funnrikdommen godt (sjå «100-årsartikkelen» s.20).

Først og fremst er det jerngjenstandar i gravene, restar av mange slags arbeidsreiskapar som både menn og kvinner vart utstyrt med. I kvinnegravene hører det også nesten alltid med smykkespennar av bronse og perler av glas i mange fargar. Ein god del av mennene fekk våpen med i grava (øks, spyd, skjold, sverd) og piler som jaktutstyr.

Måten folk vart gravlagt på, varierer lite: Dei døde vart brent på likbål med

sitt jordiske gods. Bålestane vart spreidd på marka, og haug av stein og jord lagt over. Dei fleste haugane er berre 0,2 – 0,5 meter høge, og 5 – 8 meter i tverrmål. Slik var i alle fall skikken i yngre jernalder (ca 600-1000 e.Kr.), den perioden som det hittil er funne graver frå. Tidlegare kan gravene ha vore groper under flat mark, slik at dei er vanskeleg å treffe på. På Rise sør i bygda er den skikken kjent i eldre jernalder.

Kva gravene fortel om bygdesamfunnet

Alderen på dei eldste gravene på Vang er eit interessant spørsmål. Når dei ein gong blir funne, vil dei samtidig gi ein minstealder på gardane midt i bygda

Eit syn som ein ikkje skulle vente på det største gravfeltet i landet: Hjulspor etter utkjøring av nedfallstømmer våren 1989. Men hendinga sette fart i tilrettelegginga av Vang-feltet. Foto: K.Haugland

Ein av dei ti temaplatatane som vart oppsett på Vangfeltet sist sommar.

der gravfeltet ligg. Var det ein eller fleire gardar ilag som begynte å bruke gravplassen? Ved slutten av vikingtida, da bygda vart kristna og det heidne gravfeltet gjekk av bruk, var det 30 — 40 gardar som sokna dit. Innafor feltet kan ein sjå ei inndeling i mange mindre grupper av gravhaugar, faktisk ca 40. Desse små gravfelte innafor det store er nokså sikkert graver som tilhørte dei enkelte gardane. Resultat frå utgravingane i 1966-67 tyder sterkt på at det var slik. Ved å undersøke haugar både øvst, nedst og på midten av det 700 meter lange feltet kunne ein avsløre eit mønster: Ca 500-600 e.Kr. vart det gravlagt folk samtidig på dei ulike delane. Slik var det også ca 800 e.Kr. Gravplassen hadde ikkje vakse gradvis utover frå ein eldste del. Det var eit system som fortalte at noen skulle ligge her, andre der. Noen anna ordning enn inndeling etter gardar eller ætter er vanskeleg å tenke seg.

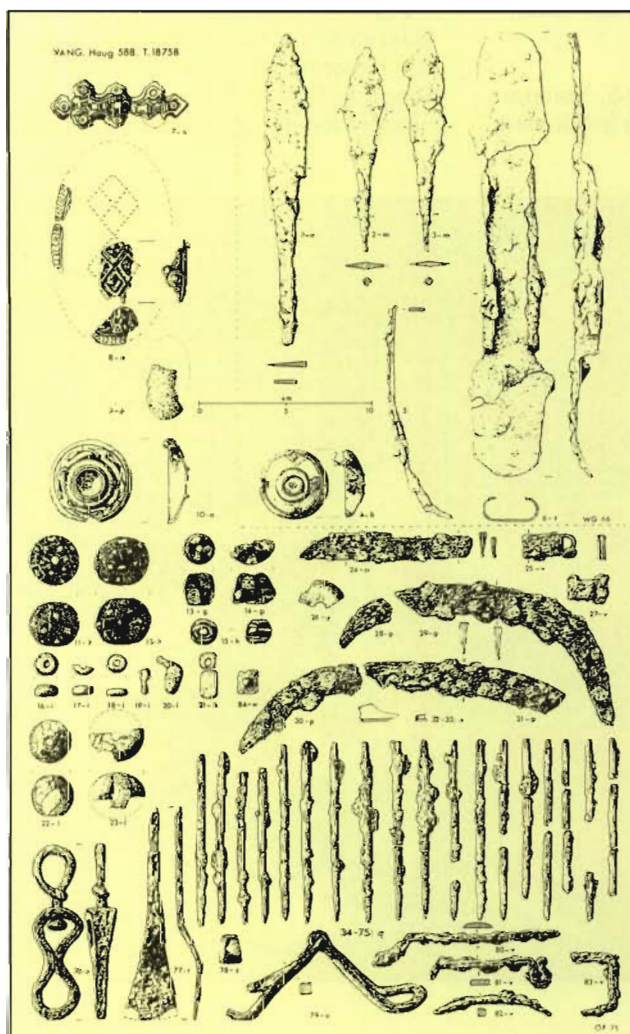
Av større gravhaugar (12 — 20 m vide) finst det berre få. Dei må vera minnesmerke for framstående personar i bygdesamfunnet. At dei ligg nokså jamt spreidd over dei ulike gruppene av haugar, betyr kanskje at leiarane i bygda skiftevis kom frå ulike gardar. Ved framtidig undersøking og tidfesting av fleire større haugar kan ein finne ut om det stemmer. At gravanlegga både utanpå og inni er så likt laga, er truleg teikn på stor likskap og likestilling mellom dei ulike gardane.

Men derfor blir skilnaden mellom runde og avlange haugar (langhaugar) dess meir påfallande. Ca 70 av dei 750 haugane, altså mindre enn 10%, er langhaugar. Resten er runde. Rundhaugane vart brukt både til menn og kvinner. Men i langhaugane er det nesten alltid kvinner som ligg. Det er påvist over heile landet. På kva måte desse kvinnene skilte seg ut frå fleirtalet av kvinner på, er ikkje fastslått enno. Men noe viktig måtte det vera, etter som det skulle markerast så klart etter døden.

Det er elles mange andre spørsmål om samfunnet i jernalderen som dei mange funnrike gravene kan fortelle om når framtidige utgravingar blir gjort. Spørsmål som gjer at ein etterkvart ser på haugane som noe anna enn kular i terrenget, når ein tar seg tid til å vandre og reflektere i det underlege landskapet.

Utfordringar og muligheter

Det er ein del praktiske oppgåver som må løysast før ein får fram den rette atmosfæren på staden. Lungenet, der gravfeltet ligg, er i utgangspunktet

Funn i haug 588, som var nesten usynleg. Likevel var det gravlagt folk der tre gonger frå 600- til 800-talet.

skogdekt beitemark som hører til Vang prestegard. Og prestegardsgrunn er det Staten ved Kyrkje- og undervisningsdepartementet som eig. Statens Skogar forvaltar skogen der. Men om det blir aktuelt å selge prestegardane her i landet, er Oppdal kommune interessert i å kjøpe Luenget, for enklare å kunne legge gravfeltet til rette for publikum.

Prestegarden har hatt ungnaut og kalvar på beite i gravfeltet. Det går ikkje så godt saman med publikum. Folk blir redde eller usikre overfor nautkrøtter. Dei siste par åra har ein i staden hatt sauer gåande der vår og haust. Sauerne skremmer ikkje, og er i fjellet midt på sommaren, i høgsesongen for turistar. Ved effektiv snaubeiting hindrar ein ungskog å vekse opp. Sauer er det beste middel til å få fram fin grasmark og etter kvart skapa eit parkpreg over feltet.

Historielag, skoleklassar og sysselsettingsfolk frå kommunen har drive skogrydding over fleire år. Saman med saubeitinga har det gitt resultat som merkest for alvor. Men den største skogen skapar forviklingar. På 1940-talet skjedde det ein lei glipp: På ein del av feltet vart det planta gran, som no er blitt til stor og tett skog. Å drive ut denne utan å skade gravhaugane, som også ligg tett der, er ei viktig oppgåve no. Men Statens Skogar med sin fagekspertise er innstilt på å få problemet løyst.

Vinterstormen sist på 1988 la ned ca 50 storfuruer lenger nede på feltet. Det vart ein illustrasjon på kor vanskeleg det er å drive *vanleg* skogsdrift på slik ein stad. Utan at arkeologisk myndighet vart rådspurt om hogst, slik ein avtale frå 1961 tilseier, vart utkjøring av vindfallstømmer overlatt til ein privatperson. Dette skjedde dessverre utover seinvinteren i snøløysinga. Resultatet vart ein del stygge, djupe traktorspor over og mellom gravhaugar, eit syn som ein rekna med å vera sikra mot nettopp der. Skadane er imidlertid retta opp, og vidare tømmerdrift blir planlagt meir omhyggeleg.

Med dei restriksjonane som fornminna legg på heile skogparsellen, får den liten interesse for Statens Skogar. Kommunen ønsker å overta og forvalte feltet på fornminnevernet sine prinsipp, ut frå reiselivsinteressene spesielt. Ein ting er at kommunen har planlagt eit hestesportsenter like ved. Ridestigar gjennom feltet er ei interessant samankopling, som truleg ikkje medfører nemnande skadeproblem.

Utgraving i 1966 i haug 201, ein langhaug med kvinnegrav frå 800-talet. Midt på bildet ei grøn bronsespenne saman med sigdblod og bålrestar. Foto: O. Farbregd

For vanleg publikum til fots trengst parkeringsplass og inngang i øvre ende av feltet. Etter kvart tenker ein seg ein mottaks- og informasjonsbygning her. Presentasjon av funn og opplysningsmateriell, salg av turistartiklar som bøker, hefte, oldsakskopiar, lysbilde, kort m.m., og informasjon om kulturminne i

bygda meir generelt — dette er ting som lokalet kunne brukast til.

Vang og eit kulturhistorisk pakketilbod

Til dels er den framtidige utviklinga av Vang enno på idéstadiet. Men staden

Arkeologi på høgkant. Formann i kulturstyret, Kjell Haugland (t.v.) og kultursjef Bjørn Selnes ved rotvelta som har tatt med seg utstyr frå botnen av gravhaug 318. Økseblad og ein skjoldbule er framrensa. Foto: O.Farbregd 1989

kan tenkast å bli ein viktig brikke i presentasjonen av eit samla kulturhistorisk turisttilbod i Oppdal. Ein fellesnemnar for mye av kulturhistoria i bygda er rollen som ferdselsknutepunkt mellom Trøndelag, Austlandet og Mørkekysten. I kommunevåpnet har Oppdal ein Y-forma figur som symboliserer dette vegmøtet. No møtest vegane ved Aune (Oppdal stasjon), tidlegare var det på Vang. Ved at fellesgravfeltet låg ved vegkrysset, fungerte det i si tid også som ei utstilling av midtbygda sine minnesmerke, status og lokalhistorie overfor dei som reiste framom.

Langs vestkanten av gravfeltet ser ein enno grøftforma far etter den gamle ridevegen, oldtidsvegen. Nesten likeins går den yngre kjørevegen frå Dovre og Drivdalen, den var hovudveg fram til 1800-talet. Etter kristninga vart hovudkyrkja i bygda med sin kyrkjegard ligande på Vang liksom det eldre fellesgravfeltet.

Oppdal har erfaring med reiseliv gjennom meir enn tusen år. I dag er det ei inntektskjelde, tidlegare var det mest ei plikt og ei bør. Pga plikt til skyss, veghald og service overfor ferdafolk, var bygda gjennom hundreåra fritatt for den faste leidangsskatten. Fjellstueene Stugu, Drivstua og Kongsvoll var støttepunkt for ferdsla. Og prestane på Vang klaga ofte over plikta dei hadde til å huse og fø dei reisande, særleg representantar for det offentlege som

Våpna i gravhaug 318. Foto: P. E. Fredriksen.

kunne stille spesielle krav. På prestegarden står Raudlåna, ein fin og særeigen bygning frå 1600-talet. Den vart oppsett som gjestestue, og er eit interessant minne om det gamle reiselivet. Kongsferdene gjennom fjellbygda var

spesielle høgdepunkt som etterlet seg innskrifter og folkeminne.

Av gamle vegar finst eit variert utvalg i bygda. Den gamle pilgrimsvegen med små nedgrodde vardar over Dovrefjellet er nyleg attfunnen (jfr SPOR 1988/1). Den kom ned i bygda ved gravfeltet på Rise. Oppe i lia gjennom trongaste Drivdalen går den vidkjente og dramatiske Vårstigen, brukt på den tida av året da det var ufarbart både over fjellet og nede i dalbotnen. Sommarvegen i dalen vart kalla Vadvegen, fordi ein måtte krysse elva over vad stadig vekk. Av den «gamle kongevegen» nordover frå Oppdal sentrum finst enno velbevarte og idylliske parti att, spesielt nær alpinsentret Stølen.

Det er ein lang, men spennande samanheng fram til moderne ferdsle med jernbaneanlegg, som vart grunnlag for skiferindustri og stasjonsby, til fotturismen på Kongsvoll og i Trollheimen, og til vinterturismen og alpinanlegg.

Men så mye treng ein sjølsagt ikkje tenke på fordi om ein besøker Vangfeltet, som skal bli park til fredelege og avslappande turar. Langs turstigen står no ein serie med 10 temaskilt, som gir porsjonsvis informasjon om graver og jernalder. Når ein får nok av det, kan ein ta inn kvaelukt frå furuskogen, ruskinga i store trekroner, fuglekvitte og brus frå elva. Området er såpass stort at det neppe blir overfylt av turistar i noe fall.

Prosjektresultat: Minus blir pluss!

Prøveprosjektet «Arkeologi i skolen» i Nord-Trøndelag 1986-87 viste at skolen har bruk for moderne undervisningsopplegg — og i overraskande stor grad. Er det slik at andre delar av lokalsamfunna også kan bruke arkeologi meir enn vi er vant til å tru?

Det vart tema for eit oppfølgingsprosjekt «Kulturlandskap og arkeologi — bruksressursar for skole og kommunar». Arbeidet med Vangfeltet var eitt av prosjektopplegga. Erfaringane liknar på dei som Hein Bjerck har gjort i Vega-prosjektet i Nordland. Her er noen resultat og konklusjonar:

☆ Folk flest har ein latent interesse for arkeologi, kva no grunnen er. Det gjeld å stimulere interessen.

☆ Å verne fornminne og kulturlandskap treng ikkje vera ulønsamt. At kultur og kulturminnevern dreiar seg om andre verdiar enn pengar, er meir feil enn rett. Det er ei sunn utfordring å måtte bruke fantasien og vise korleis fornminne er ressursar som kan utnyttast økonomisk.

☆ Politikerar og kommuneadministrasjon kan gjere meir med kulturminnevern enn fagspesialistar trur og kan.

☆ Uløyste oppgåver er ein ressurs. Alt det ugjorte som fagfolk oppfattar som eit minus, er utfordringar som kan utnyttast positivt. Fornminneskjøtsel er ei interessant oppgåve som lokale krefter gjerne vil ta seg av (skole, kultur- og miljøetatar, historielag og andre organisasjonar).

Fagekspertise må ikkje vera ei hindring for engasjement i eige miljø.

☆ Uløyste spørsmål er like spennande som fantastiske fakta. Om dei er aldri så fantastiske, blir etablerte fakta fort banale. Funn og forskingsresultat blir ikkje automatisk meir interessante (men ofte meir kjedelege) dess større mengder det finst av dei. Åpne spørsmål og merkelege mysterium kan fascinere vel så mye, og gi opplevingar, engasjement og verdifulle tankar.

☆ Fagarkeologar sin rolle må omvurderast. Forvaltaroppgåvene kan andre best ta seg av, dersom arkeologen gjennom forskning og formidling viser at det er interessant og lønnsomt å ta vare på fornminne og kulturlandskap.

OSEBERGFONDET

- for lokal fornminneskjøtsel

Osebergfunnet er utan særleg tvil den finaste kulturarven som arkeologien har gitt Norge. Vikingskipet frå Oseberg er eitt av våre fremste nasjonalsymbol. Mye av den lokale arkeologien omkring i landet verkar kanskje smått i samanlikning. Men likevel skal midlar frå det nyoppretta Osebergfondet først og fremst gå til fornminneskjøtsel som lokale krefter (ikkje-arkeologar) driv i sitt eige lokalmiljø. Uventa og paradoksalt? Kanskje, men det er ein interessant samanheng.

Fra statuttene for fondet:

«Fondet ble stiftet i 1988 ved avsetning av kr 1 million fra professor Gabriel Gustafsons datter Elisabet Clausons dødsbo.

Fondets hovedformål er å aktivisere lokalsamfunnene til å verne om fornminner som kulturarv og kilde materiale for forskning, ved å gjøre fornminnene tilgjengelige og forståelige, slik at de blir en ressurs for opplevelse og kunnskap.»

Midlene skal benyttes til følgende formål (forkortet):

1. Skjøtsel av fornminner. Fortrinnsvis prioriteres initiativ fra lokalsamfunn, av kommunal eller privat art.
2. Påskjønnelse av personer som har gjort verdifulle funn, oppdagelser eller verneinnsats. Kandidater foreslås av fagfolk innen arkeologi.
3. Forskning som bidrar til ny kunnskap og formidling av lokalhistorie.

Osebergfondet er ett av mange fonds forbundet med Nansenfondet. Søknadsfrist er 1. november hvert år. Søknad sendes til: Osebergfondet/Nansenfondet
Drammensveien 76
0271 Oslo 2

Merkeleg og dramatisk historie

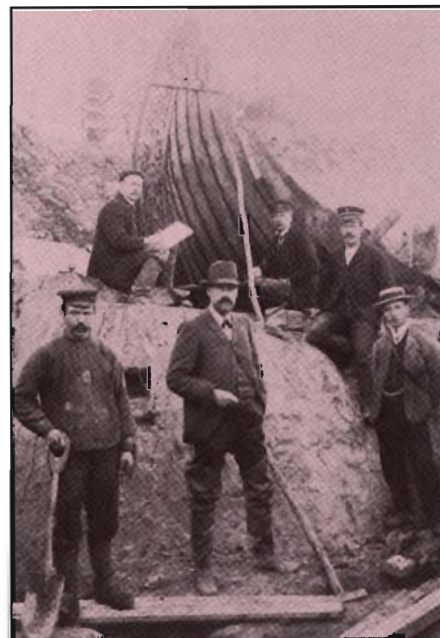
Det arkeologiske eventyret som utgravinga av Osebergskipet var, skjedde i 1904. Ei passe tid for stolte minnesmerke frå sagatida da nasjonen vart skapt, når ein tenker på folkestemninga omkring oppløsinga av unionen med Sverige i 1905. Arkeologen som grov ut Osebergskipet var svenskfødd, frå Visby på Gotland. Det var Gabriel Gustafson (1853-1915), professor i arkeologi og styrar av Universitetets Oldsagsamling i Christiania. Ein må undrast på korleis han opplevde året 1905 med svenskfiendtlege haldningar og nesten krig mellom broderfolk, etter at han nettopp hadde skaffa Norge eit så uvanleg nasjonalt symbol.

Før utgravinga var det ein viss fare for at ein utalandsk privatperson kunne kjøpe opp haugen med vikingskipet av grunneigaren. At noe slikt var mogleg sette fart i arbeidet med ei lov om fornminne. Både som fremste arkeologen i hovudstaden, og den som ordna osebergsaka på så framifrå ein måte, var Gustafson ein sentral person bak *Lov om fredning og bevaring av fortidslevninger av 13. juli 1905*. Lova var ei av dei første som vart vedtatt av det sjølstendige Norge.

Prinsippa i denne lova er ikkje blitt endra i lovene som seinare har avløst den, sist *Lov om kulturminner frå 1978*: Alle fornminne frå oldtid og mellomalder er automatisk freda, og oldsaker som er så gamle, skal leverast inn til arkeologisk museum.

Minnefondet er ei utfordring

I dag er kanskje lovverket og det faglege forvaltningsapparatet omfattande nok. Likevel rekk ikkje arkeologane å ta seg av fornminneskjøtsel og tilrettelegging omkring i landet. Mye står på kva folk i lokalmiljøa sjøl kan gjera. Viktigaste rollen for fagarkeologar blir å vise korleis fornminna er interessante

Utgraving av Osebergskipet i 1904. Gabriel Gustafson (i midten) saman med medarbeidarar. Foto: Universitetets Oldsaksamling

og verdifulle, og korleis ein kan utnytte ressursane som ligg i dei og i gamle kulturlandskap. Osebergfondet er ei oppmuntring og ei utfordring til lokale interesser og lokalt ansvar, ei tidsmessig vidareutvikling av vernearbeidet som Gabriel Gustafson sto for.

Fondet vart oppretta i 1988 til minne om Gabriel Gustafson, av midlar frå sønner og døtrer av han, til saman 1 million kroner. I tillegg til å verne vår fornminnearv, er fondet også med og styrker den demokratiske og kanskje litt spesielt norske tradisjonen med å halde oppe og sjå verdiane i lokalsamfunna i eit grisgrønt og mangearta land. Det er å håpe at både Gustafsons minne og familien som oppretta eit slikt fond, blir gjort ære på ved gode tiltak og søknader til fondet.

Oddmunn Farbrege

MAGNILLDALEN I TYNSET

natur- og kulturverdier i et tidligere slåtteområde

av Aud Stølen

De fleste av oss forbinder kulturlandskap med jordbrukslandskap som f.eks. hage-mark, slåtteenger, gamle åkerreiner og rydningsrøyser. Til stede i slike landskap finner vi fornminner som runesteiner, gravrøyser og helleristninger. Disse er med og skaper mangfold og helhet. Men kulturlandskap er i vid betydning ethvert landskap som er påvirket av menneskets virksomhet, et resultat av samspill mellom naturgrunnlaget og menneskets ulike måter å utnytte naturressursene på gjennom tidene. Begrepet omfatter av den grunn også områder som det samiske landskap, det gamle industri- og gruvelandskap og kystlandskapet, bare for å nevne noe.

Hva har skjedd med kulturlandskapet?

Kulturlandskapet er aldri statisk. Teknologien og driftsformene har alltid vært under endring og utvikling. Naturtyper som beitemarker og slåtteenger er endret som følge av endrede driftsformer. I mange strøk av landet foregår nå en gjengroing av det åpne jordbrukslandskapet. Folk flest er sannsynligvis ikke klar over i hvor stor grad slike landskap er skapt av mennesker, og at alt vil gro til om vi slutter å gripe inn. Skal slike landskap bevares, må de kontinuerlig holdes ved like, og en forvaltning av dette kulturlandskapet krever innsikt i hvordan det forandres over tid. De typiske slåtteengene med blomsterprakt av prestekrage, blåkløkke og kløver var vanlig for en del år tilbake, men er nå blitt en sjelden opplevelse for de fleste av oss. Næringsgrunnlaget og konkurransen mellom planteartene er ikke lenger den samme bl.a. fordi slike marker og enger ikke lenger blir beitet eller slått. Vi har derfor fått helt andre plantesamfunn med færre blomsterarter og hvor f.eks. løvetann eller hundekjeks dominerer.

Kulturlandskapet utgjør en viktig del av vår kulturarv og representerer verdier av nasjonal betydning. Landskap som f.eks. bjørkehager, einerbakker og slåtteenger er en viktig del av nærmiljøet og har stor betydning for folks identitetsfølelse.

Vi kan ikke bevare alt av kulturlandskap. På samme måte som vi er opptatt av å registrere, verne og vedlikeholde fornminner, eldre bygninger og tekniske anlegg, må vi sikre et bredt og representativt utvalg av gamle kulturmarker og sørge for riktig pleie av dem. Målet for den europeiske kulturlandskapskampanjen for 1988 og 1989 er bl.a. å sette søkelys på problemstillingene og sikre noen utvalgte landskaper gjennom prosjekter. De norske prosjektene vil bidra til å ta vare på variasjonen i landskapet.

Restaurering av et gammelt jordbrukslandskap

Kulturkontoret i Tynset kommune fikk i årene 1986-1988 bevilget midler til et forprosjekt i forbindelse med planleg-

Nedre Bekkenget, restaurert løe med lågurteng i forgrunnen. Foto: A.Stølen

Aud Stølen er botaniker og arbeider ved Avdeling for naturinngrep ved Direktoratet for naturforvaltning. Her presenterer hun resultatet av sine undersøkelser foretatt i 1986–88 av et kulturlandskap i Magnilldalen i Tynset.

ging og tilrettelegging av et natur-og friluftsområde i Magnilldalen.

Dette er et gammelt slåtte- og seterområde og er spesielt interessant ut fra sin 250 år lange kulturhistorie. Det er et fint eksempel på hvordan menneskets utnyttelse av naturen har formet landskapet. Flere gamle bjørkeløer og setre er restaurert, og beite- og slåttelandskapet er til en viss grad intakt.

Vi bruker stadig mer tid på friluftsliv og rekreasjon, og et av målene med restaureringen av området i Magnilldalen er nettopp å gjenskape landskapet med tanke på slike aktiviteter. Vakker natur sammen med spor etter tidligere tiders bruk utgjør både et interessant kulturlandskap og et velegnet rekreasjonsområde for friluftsliv.

De undersøkelsene som er foretatt har gått ut på å få en oversikt over de ulike vegetasjonstypene og å få registrert kulturpåvirket vegetasjon, gamle ferdselsveger, bjørkeløer (høyløer bygd av bjørk) og setre samt fugle- og dyrelivet. Det er også utarbeidet forslag til skjøtsel av de tidligere beite- og slåtteområdene samt tilrettelegging for et «stille» friluftsliv. Området som skal tilrettelegges er på ca 3,5 km² og ligger ca 25 km nordvest for Tynset sentrum og ca 10 km nordvest for bygda Lonås.

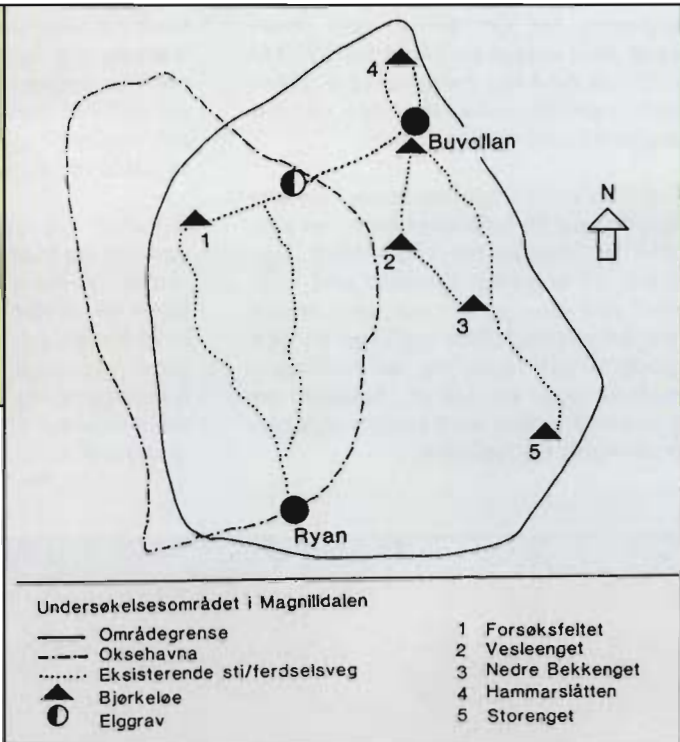
Hvilke spor har mennesket satt?

Fra slutten av 1700-tallet har Magnilldalen hatt stor betydning i jordbrukssammenheng. Dalen ble først utnyttet som slåtteområde der grasmyrer og engbjørkeskoger ble slått årlig. Graset ble tørket på bakken og lagret i bjørkeløer, for om vinteren å bli kjørt til gårdene. Bjørkeløene ble bygd med varierende tetthet alt etter grasmengden, og mellom disse fantes et omfattende kjerrevegnett.

Rundt 1850-1870 ble Ryansetra og Buvollen bygd. Det første seterhuset på Buvollen hadde stall i den ene enden, ljørbu i den andre enden og på midten en åpen inngang. Ei ljørbu er ei bu med åpen varme midt på golvet og ljøre i taket. Seterhuset som står på Buvollen i dag, ble flyttet hit fra Fløttvangen i 1960. Med setrene kom dyrene, noe som medførte at landskapet ble utsatt for beiting i tillegg til slått. Buvollen ble senter for slåttenghøstinga.

Ryansetra ligger ved Ryantjønna. Busjøbekken ble demmet opp i 1982 og ble til denne tjønna. Seterbruket på Ryan var i drift fram til ca 1928 da det ble søkt Tynset kommune om å få inngjerdet et område til oksehavn. Oksehavna som lå rundt Ryansetra og Forsøksfeltet var på ca 2,6 km², og her gikk ca 200 storfe på beite.

Rundt 1930 opphørte også slåttebruket i hele området. Beiting av storfe innenfor oksehavna pågikk fra 1930 til 1976. Etter den tid har området vært utnyttet som beite for sauer. På utsiden av oksehavna, rundt Buvollen, har det siden slåttebruket

Kulturlandskapsområdet i Magnilldalen

Parklandskap ved Forsøksfeltet. Restaurert løe til venstre på bildet. Foto: A.Stølen

Ryansetra. Et forholdsvis åpent parklandskap med et tett busksjikt av einer. Foto: A.Stølen

oppførte, for det meste vært sauebeite, med unntak av årene fra 1963 til 1980 da Buvollen fungerte som geite seter. I enkelte av disse årene var det opphold i seterdriften.

Ved den gamle ferdselsvegen mellom Buvollen og Forsøksfeltet finnes ei elggrav fra midten av 1700-tallet. Elggrava er et viktig kulturhistorisk element som viser at det har vært drevet fangst i området. Den ligger på en liten graslette ved stien og er ennå forholdsvis dyp, ca 1-2 m. Innsiden av grava er bevoskt med urter som skogstorkenebb og tyrihjel.

Falleferdig løe på Storengset som minner om tidligere tiders aktivitet. Foto: A.Stølen

Hvordan er det i Magnildalen idag?

I dag står det igjen en del bjørkeløer i området. Kommunen har gjennom flere år arbeidet med istandsetting av deler av denne utmarksbebyggelsen. Det gjelder løa på Forsøksfeltet, Buvollen, Hammarslåtten, Nedre Bekkenget og Vesleengset. Andre er falleferdige eller har allerede falt ned. Det er foreslått at løa på Storengset og på «Slåtteområdet» også skal restaureres. «Slåtteområdet» ligger ved ferdselsvegen mellom Buvollen og Forsøksfeltet. Like ved løa på Storengset stod ei lørbu som på begynnelsen av 80-tallet ble flyttet til Vesleengset og restaurert der. Seterhusene på Ryan og Buvollen er restaurert og holdt i god stand.

De gamle ferdselsvegene mellom løene er i dag temmelig gjengrodde og til dels vanskelige å følge. Etter den foreliggende planen skal det opparbeides to turløyper, en kort og en lang som i hovedsak vil følge de gamle ferdselsvegene. Turløypene vil gå innom setervollene, de restaurerte bjørkeløene og de områdene som en ønsker å tilbakeføre til slåttelandskap.

Rester etter oksehavna finnes i form av gjerdestolper og litt piggråd her og der. Gjerdestolpene bør beholdes

fordi de viser noe av områdets kulturhistorie, og fordi de danner et skille mellom vegetasjonen utenfor gjerdet og den mer beitepåvirkede vegetasjonen innenfor gjerdet. Piggråden kan skade dyra og bør derfor fjernes.

Seterhus og bjørkeløer er tatt godt vare på og forteller mye historie. Landskapet omkring derimot, forfaller som følge av at det åpne slåtte- og beitelandskapet og de gamle ferdselsvegene gror igjen. Skal de restaurerte bygningene og den historie disse forteller komme til sin rett, må også det gjengrodde landskapet rundt bygningene

gjenrestaureres og tas vare på. Det er tross alt vegetasjonen som har vært grunnlaget for menneskets aktivitet i området gjennom tidene.

Beite- og slåttemark

Oksehavna har skapt et skille i vegetasjonen, og vi kan dele området i to, arealene innenfor og utenfor gjerdet. Innenfor gjerdet har beitinga vært så kraftig at typisk slåttevegetasjon er blitt borte. Ryansetra og Forsøksfeltet ligger innenfor den tidligere oksehavna, som karakteriseres av gammel, krocket og til dels falleferdig bjørk. Bjørkene står spredt, spesielt i nærheten av Ryan, ved løa på Forsøksfeltet og der de tidligere løene har stått i området. Trær som er for store til at de er blitt beitet eller ryddet bort med slåtteredskap, er blitt stående igjen. Beiting eller slått som pågår over lengre tidsrom, hindrer nye lauvtrær i å gro opp.

På hele området vokser et tett einerkratt, og ved Ryansetra er dette spesielt tett. Krattet vokser både under trærne og på åpne partier. Einer har ikke forverdi for storfe og sau på samme måte som lauvtrær. Den blir derfor stående og kan utvikle seg fritt. Men mye beiting kan også hindre eineren i å vokse opp.

Beiting av mange dyr fører til mindre artsrikdom, og grasarter som finnskjegg, sølvbunke eller smyle vil ofte dominere. Beiting forårsaker mekanisk skade på vegetasjonen, og produktionsdelene på plantene blir beite- eller tråkkskadet. Høgstauder tåler beiteskader dårlig og forsvinner derfor først fra beitemarkene, men også lågarter vil raskt forsvinne.

Utenfor oksehavna har det gått langt færre beitedyr, og vi kan se at vegetasjonen fortsatt har spor etter slått. Her vokser trær av ulik alder, og trærne står langt tettere enn innenfor oksehavna. Der det har vært slåtteenger, finnes homogene partier med forholdsvis ung bjørk. Disse partiene er et resultat av gjengroing etter at slått tok slutt rundt 1930. I områder hvor det har vært lite beiting, finnes bjørk av varierende størrelse og alder. Bjørkeskogen utenfor oksehavna har vært under gjengroing i 50 år, og denne skogen finnes i hele området utenfor oksehavna. Vi har her mye lågvokste urter og høgstauder, og på setervollen (Buvollen) er vegetasjonen spesielt artsrik.

Blir dette området i Magnildalen gjenskapet slik det var under slåttetiden, vil det med sine natur- og kulturverdier kunne gi våre etterkommere et bilde av den menneskelige aktivitet som har foregått her. Vi må i dette landskapet ta vare på den sammenhengen som eksisterer mellom natur- og kulturelementene, for det er helheten som her er det interessante.

Litteratur:

Steen, E. 1958: Beiteinnflytelser i svensk vegetasjon. Statens Jordbruksforsk. Meddelande 89. Uppsala. 82 s.

Stølen, A. 1986: Vegetasjonsundersøkelser og forslag til skjøtselsplan, samt forslag til tilrettelegging for friluftsliv i Magnildalen, Tynset. Trondheim. 28 s.

Stølen, A. 1987: Vegetasjonsundersøkelser av områdene: Ryan, Buvollen, Forsøksfeltet, Nedre Bekkenget, Vesleengset og Hammarslåtten i Magnildalen, Tynset. Tynset. 28 s.

Stølen, A. 1988: Undersøkelser i Magnildalen, Tynset. Tynset. 35 s.

BREVSPALTEN . . . *forts. fra s. 17*
endast vikingatida fynd. Morfologisk sett är resterande gravar av samma typ som de undersökta. En förnyad genomgång av gravfynden, i samband med slaggundersökningen, visade dock att en av gravarna möjligen kunde vara från folkvandringstid.

Väster om Gävle, vid foten av en rullstensås i byn Häcklinge, undersöktes vid mitten av 1980-talet en gravhög med järnslag i gravfyllningen. Rikligt med järnslag finns i området. En spännbuckla daterar graven till den äldre vikingatiden. Helt nära graven påträffades efter avtörvningen två ugnar, varav den ena ¹⁴C-daterades till AD 502. Intill ugnarna påträffades en smidesgrop som daterades till AD 595, och under graven påträffades en kolningsgrop som erhöll datering AD 622 (de exakt angivna dateringarna är centrumvärden kalibrerade enligt Clark).

Hur skall man tolka dessa resultat? Datering efter datering av lågteknisk järnframställning i Gästrikland har inte styrkt påståendet att denne hör hemma i vikingatid. Det är inte ens självklart att järnslag som ingår i gravfyllning är från den tid graven anlades. Den kan uppenbarligen vara äldre. Och hur skall man tolka den äldre fasen? Möjligen kan svaret anas efter den senast undersökta järnframställningsplatsen, belägen vid gränsen mellan grannbyarna Lund och Åsbyggeby, någon mil väster om Gävle. Undersökningen, som utfördes 1985, är den hittills största i landskapet och föranleddes av en kraftverksutbyggnad i Gävleån.

Undersökningsområdet låg i odlingsmark nära åkanten. Rester av ett större gravfält fanns i form av enstaka ännu ej bortodlade gravar. Äldre uppteckningar över området visar att brandskattningen av gravar har varit stor under 1700- och 1800-talen. Erosionsbranten mot ån var bemängd järnslag, något som konstaterats redan i början av 1900-talet. I början av 1800-talet påträffades en skatt bestående av ett hundratal arabiska silvermynt. En runsten har också stått i området. Några tidigare inrapporterade lösfynd från gravfältet har daterats till vikingatid.

Totalt undersöktes 26 gravar, samtliga vikingatida utom möjligen en som kan föras ner i sen vendeltid. De flesta gravarna låg vid undersökningstillfället under flat mark. Ett par av gravarna var nergrävda i förstörda blästerugnar, andra låg ovanpå ugnarna. På de ca 10 000 m² som undersöktes påträffades förutom gravarna olika anläggningar som haft med järnhanteringen att göra, t.ex. smidesplatser, kolningsgropar, slagg och 28 blästerugnar. Av

¹⁴C-dateringarna är det flera som faller i vikingatid, men ännu flera som faller utanför. De omkring 25 dateringarna som utfördes på kol från järnhanteringslämningar visar på en tämligen jämn kontinuitet i järnhanteringen från omkring AD 400 och nästan 1000 år framåt, långt in i medeltiden.

Att uttala sig om järnframställningens ålder med hjälp av relativ datering har, åtminstone för Gästriklands vidkommande, visat sig vara mycket svårt och det framstår med önskvärd tydlighet att man bör vara mycket försiktig. Tidigare forskares påstående att Gästrikland koloniserades söder ifrån och att anledningen till detta skulle vara stor efterfrågan på järn i de folkrikare områdena kanske ändå inte är helt fel. Skillnaden mot tidigare forskning innebär att järnhanteringen startade omkring 600 år tidigare än man trott. Troligen är det så att denna äldsta våg av järnframställning inte skall kopplas till bebyggelseetablering utan skall främst ses som expeditioner från i första hand Uppland. Därav de få, men stora järnframställningsplatserna i nuvarande utmark. Under vikingatiden tycks järnframställningsplatserna bli mindre. Hanteringen är inte specialiserad på samma sätt längre vilket tydligt framgår av gårdarnas läge som uteslutande ligger vid sedimentmarker, lämpliga för odling och boskapsskötsel.

Det mesta av det järn som tillverkades under romersk järnålder och folkvandringstid kan betraktas som överproduktion eftersom knappast något av järnet stannade i Gästrikland. Under vikingatiden kan man med fornminneregistrets hjälp visa, att det finns slaggförekomster på många gårdar, men likväl också att det fanns gårdar utan järntillverkning. Detta betyder rimligen att det fanns en lokal marknad för det gästrikländska järnet såväl som att det troligen fanns en exportmarknad. Relativt sett innebär detta att det har varit en lägre överproduktion av järn under vikingatid än under den äldre epoken.

Genom de nya resultaten inom gästrikländsk järnforskning skulle man också kunna ge en alternativ förklaring till rikedomerna i de uppländska vendelgravarna. Men det är en annan historia.

*Lars-Erik Englund
Stockholm*

Svar:

Det var svært interessant å høyra om undersøkingane av jernvinneplassar og gravfelt i Gästrikland og Gävle. Resultata herfrå viser og at det har føregått omfattande jernproduksjon alt i romartid og folkevandringstid. Produksjonen har dessutan halde fram kontinuerleg inn i mellomalderen, og det ser ut for

at produksjonsvolumet også her var størst i den eldste fasa. Ved hjelp av ¹⁴C-datering har ein altså kunna stadfesta dette, og såleis til ein viss grad avliva myta om at førhistorisk jernutvinning hadde sitt høgdepunkt med omsyn til produksjonsvolum i yngre jernalder.

Årsaka til at dette synet hadde fått så stor tilslutning både i Sverige og Norge, skuldast utelukkande gravskikken i tida. Som kjent er nedlegging av store mengder jernreiskapar eit karakteristisk trekk ved gravene frå yngre jernalder. Dette har ein tolka som uttrykk for stort overskot av jern som følgje av storstilt jernproduksjon på grunn av betre teknologi enn tidlegare.

Resultata frå dei svenske undersøkingane viser også kor usikker grunn ein er på når jernslag og blåsterjern blir datert relativt på grunnlag av gravfunn frå nærliggjande område. Så du har heilt rett i at ein bør vera forsiktig med dette. Og ein skal kanskje ikkje gje seg inn på det i det heile teke. Når eg likevel føreslo ei datering av jernluppen frå Solvang, var det ut frå forma, som tyder på at han er produsert i ein sjaktomn. Slike omnar er daterte til vikingtid-mellomalder (Martens 1979:195). Dessutan hevdar Martens at produksjon av luppas på 12-13 kg i hellegrutter verkar svært lite sannsynleg (ibid). Jernluppen frå Solvang veg 17 kg.

Dei svenske undersøkingane som Lars-Erik Englund fortel om er eit viktig bidrag til diskusjonen omkring den førhistoriske jernvinna. Og som A. Espelund har nemnt (SPOR 1989/1) har ein grunnlag for å tru at det også i Trøndelag blei produsert like mykje jern i tidsrommet 300-500 e.Kr. som i perioden 800-1200 e.Kr.

Som følgje av variasjon i gravskikken er gravfunn lite eigna som dateringsgrunnlag for andre typar fornminne. I tillegg er det vanskeleg å trekkje slutningar om busetnadsmønsteret i eit område ut frå førekomst/ikkje førekomst av gravfunn. Det har i fleire tilfelle vist seg at busetnadsspor (hustuffer, flatmarksgraver) har dukka opp når større areal blir avtørva med gravemaskin (t.d. Forsandmoen, Rogaland). Derfor er det ikkje usannsynleg at jernutvinninga i Gästrikland i den eldste fasa kan knyttast til fast busetnad i området. Det treng såleis ikkje ha vore drift basert på ekspedisjonar frå andre område som t.d. Uppland. Kan det ikkje like gjerne ha vore folk busett i Gästrikland som har stått bak jernproduksjonen også i tidsrommet 300-500 e.Kr.?

*Anne-Brith Hatleskog
Stavanger*

EN VASSDRAGSHISTORIE

av Per Jordhøy

Per Jordhøy er ornitolog og ansatt ved Norsk Institutt for Naturforskning. I forbindelse med studiet av fuglelivet i et landskap der mennesket har foretatt inngrep over en periode på omkring 150 år, har han også observert hvordan utilsiktede virkninger kan slå tilbake på mennesket selv.

Fra Dølasjø til Lesjaleirene — en tidsferd gjennom et stadig skiftende stykke norsk landskap. I lang tid på naturens egne premisser, i nyere tid på menneskets premisser, og da et eksempel på vår grenseløse manipulasjon med våre omgivelser.

Det er et hav av tid siden isdemningen i Rosten brast, og den «Store Dølasjø» forsvant ut av landskapsbildet i Nord-Gudbrandsdalens hoveddalføre. Tusener av år i jomfruelig naturtilstand mens flora og etterhvert fauna har bygd seg møysommelig opp fra det golde og ødslige landskapet som ble avdekket etter at isen og bresjøen forsvant.

Steinredskaper, eller rester av slike, vitner om de tidligste veidemens tilstedeværelse rundt traktene ved Liasjø (Lesjvatnet) hvor kanskje storørret har fristet til kortere opphold i hektiske sommertider.

Tiden går, og jernalderfamilien finner etterhvert livsbetingelsene brukbare for seg og sin buskap, tross kalde sommernetter og lunefulle vinder fra fjellsiden noen steinkast unna. Gårder ryddes og samfunn formes opp gjennom århundrer. Bosettingen styrkes også etterhvert, takket være skogens, vannets og fjellets rikholdige spiskammere.

Mennesket overtar kontrollen

En sprettkald februar dag i 1855 høres lyden av skarpskodde hestehover mot den stålblanke isen på Lesjvatnet. Et hestefølge etterlater seg et langstrakt belte med varm ånde og kroppsdamp der det tar seg fram mot den bitende austasnoen.

Tømmertransporten går raskt og problemfritt langs denne jevne og fine vintervegen. Ved tømmeene, godt innpakket i skinnkjoler, befinner seg nøyssomme bønder fra fjellbygda. Noen er litt urolige til sinns etter at flere sambygdingar har emnet fram på om uttapping av de fiskerike vatna, for om mulig

Flintøks fra Tordholodden (funnet 1976) — et unikt håndverk og et av meget få bevis for steinaldermenneskets tilstedeværelse ved Siemsvatnets strender. Eggen på øksa er polert, hul og meget skarp. Foto: P. Jordhøy

å kunne legge mer jord under plogen. Kanskje er dette siste vinteren denne lettvinde ferdselsåren finnes.

Skjebnetimen

I august samme år har en samling bønder benket seg rundt bordet i prestegården for å avgjøre Lesjvatnets videre skjebne. Med stort flertall vedtas uttapping av vatna. Mennesket har talt og skal nå handle. Uansett naturens gjensidighet skal Kanalvæsenet¹⁾ nå fullbyrde Lesjvatnets dødsdom.

Ulykksalige tider

Knappt inne i det neste århundre, et halvt hundreår etter at senkningsarbeidene er gjennomført, mener mange at inngrepet har vært ei ulykke for bygda. Det barske værslaget og spesielt vinden har medført intens sandflukt etter at store sandarealer er blitt blottlagt. De mest utsatte gårdene har endog fått betydelig erstatning for skade forårsaket av sandflukt, vel å merke i de tilfellene der gårdeieren tidligere stemte mot uttapping. Disse får også i flere tilfelle utbetalt erstatning for tapt fiske. Vinderosjonen medvirker også til en svært langsom vegetasjonsetablering i området, samtidig som hestetransport vinters dag er vanskelig gjort på de avblåste sandarealene. Sumpregete områder og hyppige over-

Utsnitt av Lesjaleirene (1987) med naturlig utviklet vegetasjon, kultiverte arealer og forbygde vannsystemer. Foto: P.Jordhøy, Biofoto

svømmelser gjør det ellers vanskelig å ta seg fram i området sommerstid. Fortvilelsen er stor blant mange bønder langs det tidligere så vakre vatnet.

Beitende bufe og lysere tider

Halvegs inn i det tjuende århundre er naturen i ferd med å lege de verste såra den er blitt påført i bunnen av Lesjadalføret. Nøysom vegetasjon har funnet rofeste, småskog gror opp og

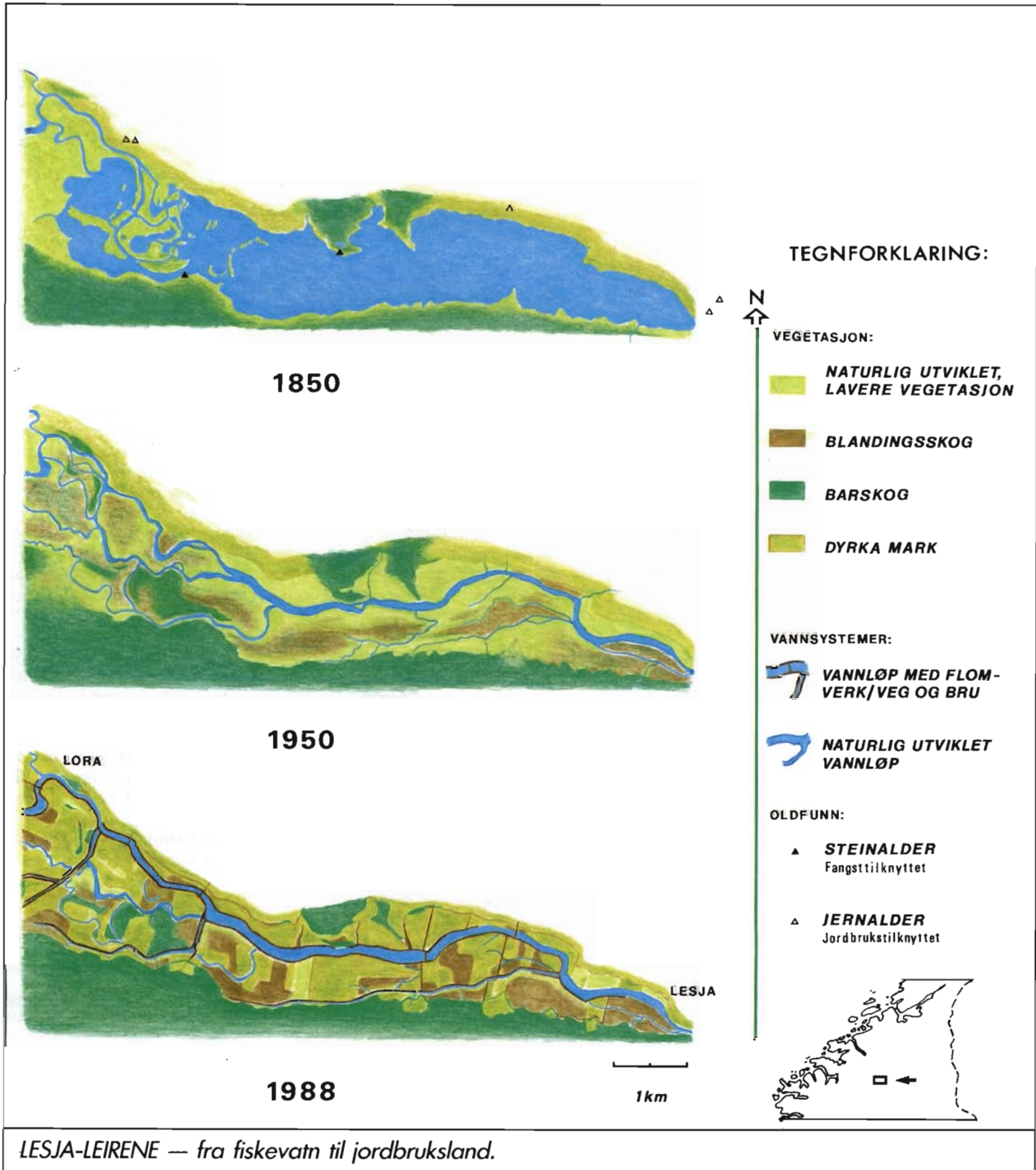
bondens buskap beiter i hopetall rundt omkring. Nytt håp øynes tross hyppige oversvømmelser på de «prærieaktige» viddene. Smeltevatnet fra fjellene som er den direkte årsaken til vårflommene, har rettnok hittil forhindret noen videre oppdyrking, men i mulighetens tidsalder skapes nye planer og forventninger.

Flommen temmes

Et kvart hundreår senere blir endelig flommen temmet. Erfarne ingeniører

levner den ingen mulighet i et nøye planlagt nett av kanaler og forbygninger. Snart vender ploegen steinfri mineraljord, gjødsel tilsettes og avling høstes. Bøndene er etterhvert tilfreds og lovpriser forfedrenes modige tiltak vel hundre år tidligere. Det tidligere innsjøområdet har nok en gang fått nytt ansikt.

1) Kanalvæsenet noe tilsvarende NVE (Norges vassdrags- og energiverk)

gravfeltet gikk over ende. Ikkje nok med at det vart problem med å drive ut tømmeret og rydde opp (sjå s. 39), vindfalla laga store rotvelter som reiv opp jord og stein, enkelte stader frå gravhaugar.

Fram til friluftsstemna 10. juni var det travelt med å rydde turstig, laga benkar langs denne og sette opp stativ til opplysningsskilt. Skilta vart ferdige i siste liten. Under ryddearbeidet ein av dei siste dagane gjorde imidlertid Asbjørn Blikken og Johan Martin Heier interessante funn: Oppe i ei rotvelte stakk det fram to sigdblåder av jern. Da dei grov litt mellom røtene, kom det fram ei saks og andre jernsaker. Slike reiskapar er nokså vanlege i gravene på Vang. Noe langt meir spesielt og sjeldant var eit grøn-irra bronsebeslag

med dekor over det heile. Dei to finnarane grov ikkje meir, men leverte inn funna på kulturkontoret, noe som var både korrekt og betydningsfullt.

To dagar før stemna var det arkeolog på Vang og heldt fram gravinga saman med kultursjef og kulturstyreformann (jfr. foto s. 39). Enno fanst mange gjenstandar oppe i rotvelta: Munnbitt og andre delar til bissel og hestesele, ein skjoldbule, eit økseblad, noen perler av glas, bergkrystall og karneol, og eit lite hengesmykke av sølvtråd mellom anna.

Desse sakene låg i eit tynt lag med trekol og litt brente bein oppe i rotvelta, det som var restane frå likbålet og som låg på botnen av haugen, berre 0,3 m under overflata. Merkeleg nok låg alle desse sakene heilt ute i kanten på haug nr 318.

Skulle ein gå til media straks og fortelle om det fine og sjeldne funnet, og risikere at skattejegerar vart lokka til rovgraving? Lokalradioen hadde imidlertid fått tak i historia før ein rakk å tenke skikkeleg gjennom spørsmålet. På sjølve stemnedagen var det også stort avisoppslag om funnet. For arrangementet vart det positiv PR. Ca 150 personar kom til friluftskonsert, talar og omvising i godt sommarvær.

Vang viste seg å passe bra som stemneplass, ved sida av å vera fint turtereng der ein opplever både naturstemning og eit særmerkt kulturlandskap frå oldtida. Men det vart jo vist alt for hundre år sia. Ei publikumsoppslutning på tusen personar som det skal ha vore i 1889, det skal det likevel noe svært spesielt til for å kopiere i vår tid.

DET SØRSAMISKE KULTURLANDSKAPET

forts. fra s. 28

til fjella og de avdøde slektningene som hadde sitt tilhold der.

Slik har vi et nytt vitnesbyrd om at forholdet mellom menneske og territorium har vært sterkt, ja, i visse sammenhenger så sterkt at forfedrene våre gjorde det hellig.

Forestillinger med røtter i gammel samisk tro og religion har overlevd langt inn i vår tid. «Der boede ligesom en usynlig magt i visse bjerge i visse fosser og strømme, og ilden var som en høyere magt», sa Torkild Andresen, Frostviken til Emelie Demant Hatt i 1933.

Den som ikke har innsikt i det sterke forholdet som gjennom århundrer er bygd opp mellom menneske og territorium, mangler vesentlige forutsetninger for å forstå samisk historie, kultur og samfunn, et forhold som kunne være så sterkt og personlig at det kom til uttrykk i en seremoniell avskjed med landet når en kjente at livet var i ferd med å ebbe ut, slik som Margrethe Bengtsson forteller om til Emelie Damant Hatt i 1914:

«Der var en gammel mand som, da han følte, at han ikke mere skulde vende til-

bage til sit skattelend, gik paa ski rundt om det for at tage afsked med det; og paa tre steder gjorde han ild op og kogte kaffe og heldte kaffen ud paa jorden som et offer. Og han ønskede, at jorden skulde ogsaa føde dem, der kom efter ham, være ligesaa god mod dem, som den havde været mod ham. Saaledes var det skik at tage afsked med sitt land, naar man følte man skulde dø. Og man ønskede godt for dem, som kom efter, selv om de ikke var af ens egen slægt. Da Margrethes gamle moder sidste gang flyttede med dem in i Norge efter deres sædvane vidste hun godt, at det blev hendes sidste sommerflytning. Hun tog da med sig fire slags drikke: en flaske konjak, en flaske akvavit, en flaske whisky og en flaske «krumme petter» (krone bitter?). Paa hver koteplads skænkede hun i en sølvkuksi til hver av dem, som var i koten, det sidste bæger heldte hun ud ved arnestenene paa sin egen plads og ønskede lykke for sin datter, som herefter skulde have hendes plads i koten».

Regiontilhørighet og kulturminnevern

Denne innsikten i relasjoner mellom individ og landskap er også et viktig element i samisk kulturarbeid i dag. Dette har bl.a. vært en del av grunnlaget i arbeidet med kulturminnevernarbeidet ved Saemien Sijte både prinsipielt, metodisk og organisatorisk.

Både ut fra forhold i tidligere tider og i dag kan vi velbegrunnet dele det sørsamiske området i flere regionale enheter. Disse regionene utgjør en geografisk avgrensning som i dag i det vesentlige er sammenfallende med ett eller flere reinbeitedistrikter. Disse regionene har vi definert som registreringsenheter og engasjert personer med tilhørighet til de respektive enhetene til å registrere i sin region.

Hvor mange naturlige regioner det vil være riktig å operere med, kan nok diskuteres, men det vil dreie seg om en 10-12 regioner. Organisasjonsformen på kulturminnevernarbeidet vårt bygger på at det å oppfatte seg sjøl som sørsame fortsatt impliserer en sterk tilhørighet til et landskap (region). Denne regiontilhørigheten bygger bl.a. på tradisjoner med sterke relasjoner mellom individ og territorium.

Litteratur:

- Åhrén, Ingvar, 1988: Det samiska rummet. Åarjel-saemieh. Samer i sør. Saemien Sijte. Arbok nr. 3.
Fjellström, Phebe, 1985: Samernas samhälle i tradition och nutid. P.A. Norstedts & Sønns Förlag.
Bergslund, Knut, 1985: Sørsamiske arvefjell på 1700-tallet. Åarjel. saemich. Samer i sør. Saemien Sijte. Arbok nr. 2.
Fjellheim, Sverre, 1989: Aspekter ved sørsamisk kulturminnevernarbeid. Notat for utredningsgruppe av FOKprogram i samisk kulturminnevern. (Deler giengitt i utredninga.)
Hatt, Emelie Demant, 1928: Offerforestillinger og erindringer om trolldrommen hos nulevende lapper. Tromsø Museums Skrifter II. Festskrift til rektor J. Qvigstad. Tromsø Museum.

KULTURLANDSKAPET..... forts. fra s. 5

et av kriteriene for å kunne utpeke landskapsvernområder i Naturvernloven av 1970. Disse oppfatningene av kulturlandskapet tar utgangspunkt i de objektive kvaliteter i våre omgivelser. Man vil sette søkelyset på verneverdige landskaps-elementer som vanskelig kan gjenskapes hvis de forsvinner.

3. Kulturlandskapet er elementer i landskapet som har betydning for en gruppe mennesker i en bestemt kulturell eller sosio-økonomisk sammenheng.

Denne definisjonen konstaterer at kulturlandskapet ikke er objektivt. Det er tvert imot en subjektiv tolking av ting i omgivelsene som gir mening i en bestemt situasjon eller sammenheng. Kulturlandskapet betyr forskjellige ting for forskjellige grupper mennesker. Det man oppfatter som viktig i et landskap kan være avhengig av etnisk tilhørighet, av sosial klasse eller av økonomisk interesse.

Denne synsmåten understreker at for eksempel det samiske kulturlandskapet er forskjellig fra det norske. Mange nordmenn ville beskrive Femundsmarka eller Finnmarksvidda langt på vei som et naturlandskap. For reindriftssamer er det et kulturlandskap, et område som er brukt til og påvirket av beitende dyr som eies av mennesker. En del av de tradisjonelle samiske boformene var sesongpregede og etterlot seg ikke særlig varige spor i landskapet. På den andre siden kan naturformasjoner være elementer i det samiske kulturlandskapet. Eksempler er fjelltopper som utgjør landemerker for reinflytteveiene, eller steinblokker som er historiske offerplasser.

På samme måten er bønders kulturlandskap forskjellig fra bymenneskers. For bønder er kulturlandskapet den åpne, oppdyrkede jordbruksmarka som de livnærer seg av. For bymennesker kan det være gammeldagse seter-anlegg, gamle bygninger og steingjerder eller lite berørte skogsområder — miljøer man ofte er opptatt av i forbindelse med fritid og rekreasjon. Utbyggerens kulturlandskap er igjen forskjellig fra kulturvernerens. Utbyggeren vil som regel skape noe som er nytt og moderne, tilpasset markedsbehovet. Kulturverneren trekker derimot gjerne fram betydningen av det historiske for å tilfredsstille menneskets behov for identitet, trygghet og kontinuitet.

Kulturlandskapet er elementer i landskapet som har kulturbærende mening. Ulike kulturer vil oppfatte kulturlandskap forskjellig. Ulike typer aktivitet i samme kulturkrets ser ulike verdier i samme landskap. Dermed vil det som blir registrert, være et resultat av et subjektivt valg. Økt bevissthet om dette betyr at en blir nødt til å tenke over og begrunne hvorfor en velger som en gjør. Den tidligere sterke verneinteressen for middelalder-kirker, festninger og store gårdsanlegg er utvidet til å omfatte også arbeidermiljøer, industrielle minnesmerker og husmannsplas-ser.

Kulturlandskap middel, mål eller verdi?

Vi kan skille ut tre hovedmåter å se kulturlandskapet på innenfor det store arbeidsfeltet som forskning, forvaltning og planlegging utgjør. Disse tre tilnær-mingsmåtene har direkte sammenheng med definisjonene ovenfor.

1. Kulturlandskap blir sett på som fysisk uttrykk for økologiske og samfunns-messige endringer over tid.

Kulturlandskapet er dynamisk. Historisk og nåtidig forandring i kulturlandska-pet blir resultat av sosio-økonomiske og økologiske prosesser. Landskaps-studier er et middel til å vinne innsikt i og forklare slike prosesser. De gir inn-fallsvinkler til å forstå de kreftene som former våre omgivelser.

2. Kulturlandskapet er objekt for fysisk planlegging.

Dette er en handlingsrettet innfallsvin-ke. Det knytter seg mange problemer til planlegging når mangfoldet og den historiske dybden i kulturlandskapet skal vernes. Det gjelder å finne prak-tiske løsninger på utforming av om-givelsene og bevaring av verdier og sammenhenger i kulturlandskapet. Kul-turlandskapet blir et mål i seg selv.

Kulturlandskapskampanjen 1988-89, som Miljøverndepartementet lanserte, har særlig fokusert på landsbygda's his-toriske kulturlandskap i en tid preget av rask forandring. Landbruksdeparte-mentet viser i dag ny interesse for kul-turlandskapet. Det står her for miljøgo-der som jordbruket produserer i tillegg til mat. Og Riksantikvaren opprettet i 1988 en kulturlandskapsavdeling for å ivareta hensynet til den sammenhengen landskapet har innen kulturminnevern.

Myndighetene har med dette erkjent at ikke bare naturverdier i seg selv, men

også kulturverdier i landskapet er i ferd med å gå tapt i det moderne samfun-net. Rester etter historiske kulturland-skap må bevisst bli tatt vare på og pleiet hvis de ikke skal forsvinne. Det gjelder å oppmuntre til en bevisst hold-ning til landskapets ulike kvaliteter og å pleie landskapet slik at flest mulige kvaliteter opprettholdes. Inventering, utvalgskriterier for vern og skjøtselsme-toder blir sentrale her. Utfallet av land-skapsplanleggingen er avhengig av den naturhistoriske og kulturhistoriske rammen som sammenhenger og verdier i landskapet er forstått ut fra. Mulighe-tene til å finne fram til heldige løsninger på konflikter er avhengig av innsikt i de prosessene som styrer landskapsend-ring. Planleggingens muligheter ligger i en bevissthet om planleggingens be-grensninger når det gjelder det å kunne styre utformingen av de fysiske omgivelsene.

3. Kulturlandskapet er uttrykk for flere ulike verdier.

Kulturlandskapet representerer verdier på samme måte som naturlandskapet — økonomiske verdier, økologiske ver-dier, opplevelsesverdier, identitets-messige verdier og vitenskapelig/pedagogiske verdier. De ulike verdiene adspiller ulike behov hos ulike grupper mennesker og kan ofte komme i konflikt med hverandre. Verdisettingen av landskapet forandrer seg over tid et-tersom den enkeltes behov og samfun-nets målsettinger endrer seg. Også nye kunnskaper og ferdigheter påvirker verdisettingen. Slik sett er verdiene kul-turbestemt i samtiden. Men de varierer også fra tidsperiode til tidsperiode. In-teressante spørsmål for forskere og forvaltere blir: Hvilke faktorer virker inn på folks totale oppfatning av landska-pet? Hvilke verdier blir nedfelt i kultur-landskapet? Hvem får sine verdier iva-retatt i konkrete handlinger som fører til landskapsendring?

Artikkelen tar utgangspunkt i følgende publikasjoner:
Jones, M. 1988: Progress in Norwegian cultural landscape studies. Norsk Geografisk Tidsskrift 42, s. 153-169.

Jones, M. 1981: Landskapet som ressurs. Dugnad 7:1, s. 1-15.

Den førstnevnte av disse inneholder en omfattende referanseliste over norske arbeider om kulturland-skap.

NYTT PÅ BOKMARKEDET!

Knut Helskog: Helleristningene i Alta. Spor etter ritualer og dagligliv i Finnmarks forhistorie. 135 s. Alta u.å.

I løpet av 1970-årene ble det funnet og undersøkt en rekke helleristningsfelt i Alta. Disse ristningene har i nordisk sammenheng vist seg å være så spesielle og rikholdige at de er blitt oppført på UNESCOs liste over verdens høyest prioriterte fortidsminner. Knut Helskog, som sto for undersøkelsene, har nå gitt ut en bok om Altaristningene. Boka er beregnet på et bredt publikum, den har et hendig format og er rikt utstyrt med fotografier i farger og svart-hvitt. I tillegg er mange av ristningene gjengitt som forminsket kalkeringer.

Boka er på samme tid en guide til helleristningsfeltene som er gjort tilgjengelige for publikum, og en generell presentasjon av det samlede materialet. Den er i det store og hele lettlest, men innimellom kommer det fram brokker av en fagsjargong som jeg tror vil by på problemer for en del lesere.

Særlig fargebildene er ofte gjengitt i stort format og yter i høy grad ristningene rettferdighet. Det er derfor synd at bildene av feltene fra Apane gård bare viser oppkrittete figurer. De kan på ingen måte måle seg med bildene som viser uoppmalte og oppmalte ristninger på andre felt. For meg representerer disse bildene en klar forringelse av bokas opplevelsverdi. Enkelte av kalkeringene av de større feltene er dessverre blitt i minste laget. De enkelte figurene ville kommet langt bedre fram om disse kalkeringene hadde fått like stor plass som fotografiene.

Helskog legger særlig vekt på å presentere menneskefigurene, foruten de

store dyrene som rein, elg og bjørn. Mange av menneskefigurene er framstilt i bevegelse, mens de er i ferd med å utføre ulike handlinger. Dette er en viktig forskjell mellom Altaristningene og andre norske helleristninger. Mange av disse aktivitetene viser dagliglivets gjøremål, men Helskog er særlig opptatt av scener som han mener må forestille ulike ritualer knyttet til magi og religion. Flere av scenene mener han å finne paralleller til i seinere tiders førkristne samiske skikker og trosforestillinger.

Det gjelder framfor alt i bjørnekulten. Men også elgen ser ut til å ha vært gjenstand for dyrkelse i steinalderen. Det er likevel reinen som er avbildet mest.

På grunnlag av statistiske beregninger kombinert med ristningsbergene beliggenhet i forhold til gamle strandlinjer, har Helskog delt inn Altaristningene i 4 faser, som dekker tidsrommet fra ca 4200 til ca 500 f.Kr., dvs yngre steinalder og bronsealder. Paralleller til de siste figurene finner han i sørøst, særlig

i nordlige deler av Sovjet. For de yngre ristningene må vi derimot søke paralleller i sørligere deler av Skandinavia. Beklageligvis er den oversikten Helskog gir over steinalderens helleristninger i Norden ikke komplett for Midt-Norges vedkommende.

Tilsynelatende virker dette kronologiske systemet tilforlatelig. Men for en som har arbeidet med helleristninger i Sør- og Midt-Skandinavia er det likevel noe som skurrer. Helskog daterer sin fase 4 til ca 1700-500 f.Kr., dvs til bronsealderen. Her bygger han bl.a. på båtfigurene. Men de som er avbildet i Alta tilhører typer som lengre sør blir regnet blant jordbruksristningenes yngste og som der ikke synes å forekomme før helt mot slutten av bronsealderen og inn i jernalderen. Når Helskog hevder at skikken med å lage helleristninger tar slutt ved midten av første årtusen før Kristus, er det ikke i overensstemmelse med det man har kommet fram til andre steder. Helleristninger ble fortsatt laget et godt stykke inn i jernalderen, i Trøndelag og på Vestlandet kanskje opptil flere hundre år etter Kristi fødsel.

Mine kritiske bemerkninger gjelder likevel bare noen detaljer i Helskogs bok, som jeg med glede hilser velkommen. Både fordi vi her for første gang får en omfattende og rikt illustrert oversikt over det rike og spennende materialet Altaristningene representerer, og fordi det er en bok som tar sikte på å bringe kunnskapen om disse verdifulle fornminnene ut til allmennheten. Måtte vi få flere slike bøker, også fra andre deler av landet.

Boka koster kr 150,- og kan bl.a. fåes kjøpt ved henv. til Vitenskapsmuseet eller Tromsø Museum.

Kalle Sognnes

SKAFF DEG REISEBILLETEN TIL FORTIDEN — OG REIS TIL VEGA!

Et ganske enestående produkt har i sommer sett dagens lys. Et tre-årig arkeologisk forskningsprosjekt som ble avsluttet i 1988 har gitt synlige resultater. I tillegg til avhandlingen «Forskningsstyrt kulturminneforvaltning på Vega, Nordland» (Gunneria 61, Trondheim 1989) har prosjektlederen Hein Bjartmann Bjerck lagt et håndfast og spennende dokument på bodet.

Vi snakker om heftet «VEGA opplev steinalderøya» som i en konsentrert og oversiktlig form presenterer de oppdagelsene som er gjort. Heftet er del

av «Tilrettelegging av fortidsmiljøer på Vega», et prosjektsamarbeid mellom Vega kommune og Vitenskapsmuseet i Trondheim. Det er primært ment som en guide til bruk for dem som oppsøker de nyoppdagede steinalderlokalitetene i marka, men det kan utmerket godt studeres alene. Dette skyldes ikke minst at det er rikelig utstyrt med kart, fotos og tegninger (bl.a. rekonstruksjoner) som gir et klart og levende bilde fra ulike faser av Vegas steinalder (og til dels jernalder). Stoffet presenteres på en måte som aktiviserer leserens fantasi og setter ham i stand til å føle forti-

den nært inn på kroppen. I en lett og utradisjonell språkdrakt formidler forfatteren oppdagerglede og gir leseren mulighet til å delta i resonnementene. Og om han eller hun skulle oppnå å komme seg ut til Vega, vil dette heftet være en inngangsbillett til den storslåtte naturen og de mange kultursporene denne øya har å by på.

Heftet er på 28 A4-sider (i farger) og koster kr 30,-. Det kan bestilles ved henv. til Vitenskapsmuseet.

Kari Støren Binns

SJAKK-KONGEN FRA FOLKEBIBLIOTEKSTOMTA

Chris McLees er irsk arkeolog og har i de senere årene arbeidet som feltleder ved ulike gravningsprosjekter for Riksantikvaren i Trondheim, blant annet undersøkelsene av Mellagertomta under Kulturhuset. Her gir han en nærmere omtale av sjakk-kongen fra Krambugata som ble presentert i forrige nummer av SPOR.

av Chris McLees

Sjakk var middelalderens brettspill par excellence. Sjakkspillet kom opprinnelig til Europa fra den arabisk-islamske verden via Spania og Sør-Italia mot slutten av 900-tallet, spredte seg så raskt gjennom Europa, og nådde Skandinavia en gang på 1100-tallet. Man har ikke funnet bevis for at sjakk kan ha kommet til det hedenske Skandinavia på et tidligere tidspunkt via de østlige handelsrutene gjennom Russland. Riktignok kan det sies at innføringen av sjakkspillet til Skandinavia trolig kom samtidig med kristningen og var en del av den tiltagende komplekse sosiale og kulturelle utviklingen som karakteriserer perioden. Den gradvise oppgivelsen av det gamle vikingbrettspillet *hnefatafl*, til fordel for det mer sofistiskerte sjakkspillet og andre nye spennende brettspill fra Europa, viser bredden i de nye påvirkningene i det skandinaviske samfunnet.

Verdens mest berømte sjakkbrikker fra middelalderen ble funnet på Isle of Lewis i Skottland. Disse figurene av hvalrosstann, og som trolig er laget av en norsk håndverker en gang på midten av 1100-tallet, er de fremste eksemplene på en slags «nordisk rase» innenfor framstillingen av sjakkbrikker. For håndverkeren, og de rike som skulle kjøpe disse luksusgjenstandene, representerte figurene velkjente rangspersoner innenfor deres stadig mer komplekse samfunn; konger, dronninger, biskoper osv.

Forskjellige former for naturalistiske sjakkfigurer var alminnelig i Vest-Europa fra 1100-tallet, og erstattet gradvis de ikke-naturalistiske brikkene som var basert på de opprinnelig arabisk-islamske formene. De rikt dekorerte naturalistiske formene fra Norden viser at en her har å gjøre med en gammel og velutviklet utskjæringstradisjon som var spesiell for utformingen av spillebrikker. Det finnes noen små figurer fra vikingtida som kan tolkes som hovedbrikkene (*hnefi*) i brettspillet *hnefatafl*. Med slike tradisjoner er det

ikke rart at de nordiske håndverkerne var begeistret for det nye brettspillet med sine tallrike figurer. Brikker som er av samme håndverksmessige kvalitet som Isle of Lewis-brikkene, er utstilt på museer rundt om i Europa. En ny oppdagelse knytter også Trondheim til denne utviklingen: I fjor fant vi i arkivet fra de gamle utgravningene av Olavskirken i Trondheim, en tegning av en sjakkdronning som ligner brikkene fra Isle of Lewis (se SPOR 1989/1).

Hvor kan vår enkle lille sjakk-konge plasseres i den store sammenhengen? Den ble funnet i 1975 på et av utgravningsfeltene på Folkebibliotekstomta. Den lå på et åpent område mellom bebyggelsen langs østsida av Krambugata, og ble kanskje mistet her en gang på slutten av 1200-tallet.

Figuren er enkelt utført i tre, men ikke desto mindre uttrykksfull. Den minner om de omtalte sjakk-kongene fra Isle of Lewis, selv om den ikke er så raffinert. Personen som utformet figuren (en lokal håndverker?), var godt kjent med hvordan en laget hovedbrikker i sjakk. Denne karakteristiske naturalistiske formen, som viser en sittende figur med utskåret trone, drakt, frisyre, skjegg, krone og et sverd plassert tvers over lårene, er som tidligere nevnt blitt utviklet i hvalrosstann allerede på midten av 1100-tallet. Slike figurer laget av tre

har man funnet eksempler på ved flere utgravninger i Norge, og disse stammer ofte fra de middelalderiske byene og fra geistlige og aristokratiske miljø både i og utenfor byene på 1200-tallet. Dette sier noe om utbredelsen av sjakkspillet i det daværende samfunnet. Spillet ble særlig populært blant aristokratiet, kirkelige hovedfunksjonærer og viktige medlemmer av bysamfunnet, som for eksempel rike kjøpmenn. Man kan lure på hva en enkel trespillebrikke som denne kongen har å gjøre blant de luksuspregede eiendeler til slike folk. Men selv i disse kretser var det ikke alle som kunne kjøpe brikker laget av hvalrosstann, et råmateriale som på denne tida var en verdifull eksportvare. Muligens var denne lille kongen malt (en praksis man kjenner brukt på andre treskulpturer) for å gjøre den litt mer spesiell: dessuten, brikkene fra hvert sitt parti må ha vært skilt på en eller annen måte.

Den lille kongen forteller en god del om livet i dette lille hjørnet av den middelalderiske verden, også sett i sammenheng med samtidig sosial og kulturell utvikling. Kanskje var den en del av et sett sjakkbrikker eid av en av innbyggerne som bodde i Krambugata i nærheten av Olavskirken — trolig en kirkelig funksjonær som hadde studert i utlandet, eller en av de store kjøpmennene som handlet med utlandet.

Det er flere likhetstrekk mellom sjakk-kongen fra Isle of Lewis (t.v.) og sjakk-kongen fra Folkebibliotekstomta (t.h.). Materiale og utforming kan variere, men ideen er den samme. Foto: P. E. Fredriksen

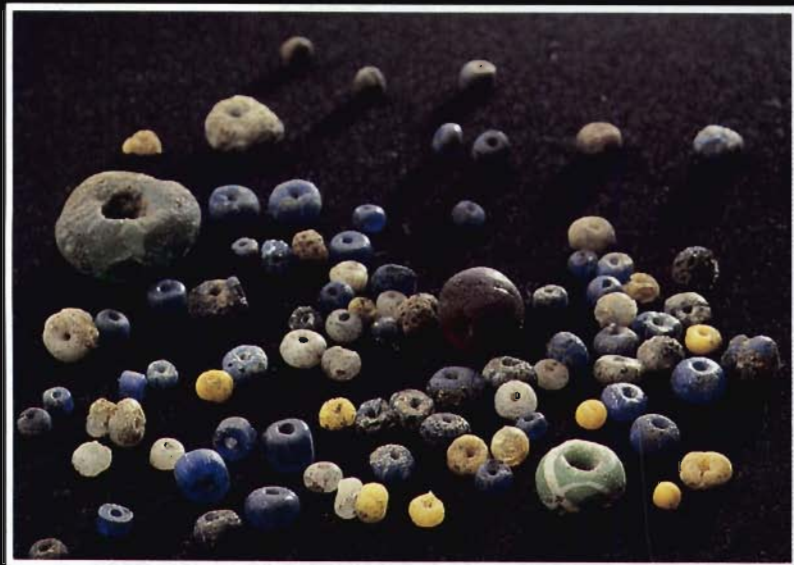

NESTE NUMMER:

C

Ingenting varer evig. Hva skjer med arkeologiske gjenstander som har tilbrakt tilværelsen i over 1000 år i jorda? Hvordan bevarer vi vår kulturarv for kommende slekter?

Arkeologer viser eksempler på hvordan faste kulturminner kan bevares i landskapet. Tekniske konservatorer vil gi et innblikk i hvordan kulturhistoriske gjenstander blir konservert og magasinert. Visste du at røntgen blir brukt for å gi oss flere opplysninger om vår fortid? I neste nummer vil du kunne lese om alt dette — og det er bare SPOR som kan gi deg disse opplysningene!

*En del av perlene til husfruen på Geite i Levanger etter konservering.
Foto: P.E.Fredriksen*

*- Fortidsnytt fra Midt-Norge —
det må da være kjedelig?
- Nei, ikke det SPOR!*

**SPOR utkommer 2 ganger pr år.
Abonnement kan tegnes ved å sende
inn vedlagte bestillingsblankett eller
ved henvendelse til redaksjonen.**

**Årskontigent kr 50,-.
Enkelthefte kr 30,-.**

**Redaksjonens adresse:
Arkeologisk avdeling,
UNIT, Vitenskapsmuseet,
7004 Trondheim**

**Kun begrenset opplag!
Enestående i sitt slag!**

Abonnér på SPOR!